

Trabzon İlahiyat Dergisi
Trabzon Theology Journal
ISSN 2651-4559 | e-ISSN 2651-4567
TİD, cilt / volume: 8, sayı / issue: 2
(Güz / Autumn 2021): 327 - 364

İslam Hukukunda Yaşlı Bakım Mükellefiyeti
Elderly Care Responsibility in Islamic Law

Nazan Atalay Algan

Doktora Öğrencisi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
İslam Hukuku Anabilim Dalı
PHD Candidate, Uludag University, Institute of Social Sciences,
Department of Islamic Law
Bursa/Turkey
e-mail: nzn571@hotmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1405-0063>
DOI: 10.33718/tid.1014266

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 25 Ekim / October 2021
Kabul Tarihi / Date Accepted: 29 Kasım / November 2021
Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2021
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Nazan Atalay Algan, "İslam Hukukunda Yaşlı Bakım Mükellefiyeti", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 8/2 (Güz 2021): 327 - 364

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tid>
mailto: trabzonilahiyatdergisi@gmail.com

Copyright © Published by Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.
Trabzon University, Faculty of Theology,
Trabzon, 61080 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

İslam Hukukunda Yaşlı Bakım Mükellefiyeti*

Öz

Yaşam süresinin uzadığı ve demografik yapının yaşlılar lehine tavana doğru genişleme gösterdiği günümüzde yaşlı nüfus sayıca kalabalık bir kesimi oluşturmaktadır. Buna karşın üretici-geç nüfusun azalması, bakımda aktif rol oynayan kadınların çalışma hayatına girerek evden uzaklaşmaları, bireysel yaşam tarzının yaygınlaşarak dinî ve ahlâkî değerlerden uzaklaşılması ve modernleşme gibi faktörler günümüzde ve gelecekte kitlesel bir tehdit oluşturan bakım meselesinin yeniden ele alınmasını gerekli kılmıştır. 20. asrın ikinci yarısından itibaren yaşlı bakımı meselesi pek çok kesimin dikkatini çekmiş ve farklı bilim dalları tarafından çeşitli açılardan incelenmeye çalışılmıştır. Konunun dinî bir mükellefiyeti de içermesi nedeniyle meselenin İslam hukuku açısından incelenmesi uygun görülmüş ve konuyla alakalı bir nebze de olsa alana katkı sunulmak istenmiştir. Bu çerçevede İslam hukukuna göre yaşlıların bakılma hakkının olup olmadığı, varsa bu haklara dayanak teşkil eden esasların ve bakımla sorumlu olan kimselerin tespiti amaçlanmıştır. Araştırma sonucunda hayatın her aşamasında insanın bakım ve gözetiminin emredildiği ve yaşlı bakım mükellefiyetinin kişinin kendisinden başlayarak tüm toplumu ve devleti içine alacak şekilde genişlediği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *İslam Hukuku, Yaşlı Bakımı, Mükellefiyet, Yaşlılık, Gerontoloji.*

Elderly Care Responsibility in Islamic Law*

Abstract

In today's world, where the life expectancy is extended and the demographic structure expands towards the ceiling in favor of the elderly, the elderly population constitutes a large part of the population. On the other hand, factors such as the decrease in the producer-young population, women who play an active role in care moving away from the home by entering the working life, the spread of individual lifestyles, moving away from religious and moral values, and modernization make it necessary to reconsider the issue of care, which poses a mass threat today and in the future. Since the second half of the 20th century, the issue of elderly care has attracted the attention of many people and has been tried to be examined from various perspectives by different disciplines. As the subject also includes a religious obligation, it is deemed appropriate to examine the matter in terms of Islamic law and it is desired to contribute to the field, albeit to a small extent. In this context, it is aimed to determine whether the elderly have the right to be cared for in accordance with Islamic law, if there is, the principles that form the basis of these rights and the people who are responsible for care are tried to be found. As a result of the research, it has been concluded that the care and surveillance of people at every stage of life is ordered and the responsibility of elder care begins from the person himself and expands to the people, including the whole society and the state.

Keywords: *Islamic Law, Elderly Care, Responsibility, Old Age, Gerontology.*

* Bu makale "İslam Hukukunda Yaşlı Bakımı" adı altında yürütmekte olduğum doktora tezi çalışmam esas alınarak hazırlanmıştır. (Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri İslam Hukuku)

* This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "Elderly Care In Islamic Law" (Uludağ University Social Sciences Institution Islamic Sciences Islamic Law)

Giriş

Allah tarafından yeryüzünün halifesi sıfatı ile yaratılan ve dünyaya gönderilen insanoğlu başboş bırakılmamış, birtakım görev ve sorumluluklara tabi tutulmuştur. Bu görev ve sorumlulukların en önemlileri arasında kişinin çevresine karşı duyarlı olması ve yardıma ihtiyacı olanların yardımına koşması, onları görüp gözetmesi gelmektedir. Bu nedenle hayatın son evresine ulaşıp eski gücünü-kuvvetini kaybeden ve bakıma ihtiyaç duyan yaşlıların bakım ve gözetiminin de bu sorumluluklar çerçevesinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Tarih boyunca yaşlılar, yaşadıkları çevrenin koşulları çerçevesinde bakılmış ve yaşlı bakımı günümüzde olduğu gibi büyük bir problem teşkil edecek boyuta ulaşmamıştır. Ancak günümüzde yaşam süresinin hızla uzaması,¹ demografik yapının yaşlılar lehine olacak şekilde tavana doğru genişlemesi ile yaşlıların sayıca kalabalık bir kesimi oluşturarak yaşlı nüfusunun yüksek rakamlarda seyretmesi² ve yaşam tarzının değişmesinden kaynaklı etkenler bakım konusunun bir probleme dönüşmesine neden olmuştur. Yaşlının bakımını üstlenen üretici genç kesimin sayıca azalması, bakım konusunda aktif bir rol oynayan kadınların çalışma hayatına girmesiyle ailedeki rollerinin değişmesi, insanların genel olarak dinî ahlâkî değerlerden uzaklaşmaları ile bireysel yaşam tercihlerinin artması gibi durumlar günümüzde ve gelecekte yaşlı bakımının ciddi bir tehdit oluşturmasına neden olmuştur. Bu nedenle konuyla alakalı sosyoloji, psikoloji, tıp, sosyal hizmetler, gerontoloji vb. çeşitli alanlarda birçok çalışma yapılmıştır.³ Özellikle Türkiye’de

1 1900’lü yıllarda doğumda beklenen ortalama yaşam süresi 40 iken, 1950 yılında 50 sene, günümüzde 78,6 sene, 2050 yılında ise bu sürenin 85 yıla kadar uzayacağı ve 2100 yılında ise 95 seneye çıkacağı tahmin edilmektedir. (TÜİK, 2019.(<https://www.tuik.gov.tr/tr/>)

2 Yapılan araştırmalar neticesinde 60 yaş üstü insan sayısının 1950’de 200 milyon iken 2000 yılında 600 milyon insana ulaştığı ve 2025 yılında bir milyara, 2050’de ise iki milyara ulaşacağı öngörülmekte olup bu nüfusun %80’inin gelişmekte olan ülkelerde yaşam süreceği belirtilmektedir. (Hilâlî, *Kadâyâ ve ahkâmü’l-müsinnin*, 46; Karan, “Biyolojik, Psikolojik ve Sosyal Açından Yaşlanma”, 19.) Yapılan bu ve benzeri istatistiki çalışmalar neticesinde ortaya çıkmaktadır ki 1950 ile 2050 arasında dünya nüfusunun yaklaşık 4 kat artmasına karşın yaşlı nüfusun 10 kat artması beklenmektedir. (Samancı Tekin - Kara, “Dünyada ve Türkiye’de Yaşlılık”, 222.) Bu tahminler doğrultusunda 2000’li yıllarda her 11 kişiden biri 60 yaş üstü olacak olup, 2025’de bu rakam 7’de bire inecektir. 2100 yılında ise yaşlıların oranının %10’dan %34’e çıkarak her üç kişiden birinin yaşlı olacağı ve dünyanın dört bir tarafını yaşlılığın saracağı belirtilmektedir.

3 Konuyla alakalı yapılan çalışmalardan bazıları için bk. Ayşe Akgül, Yaşlılarda Sosyal

Gerontoloji'nin kurulması ve tanıtılmasında önemli bir katkısı olan İsmail Tufan'ın yaşlılıkla alakalı yazdığı eserler,⁴ yaşlıların sağlık ve hukuk ile alakalı haklarının tespit edilip ortaya konduğu Nurgül Kocakoç'un *Türk Hukukunda Yaşlı Hakları* isimli eseri ile Cafer Tufan Yazıcıoğlu'nun *Yaşlılık Hukuku* isimli eseri zikredilebilir. İslam âlimlerinden ise yaşlılık ve yaşlılarla alakalı eser yazarlar arasında en eskisi bilebildiğimiz kadarıyla Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255)'dir. *el-Mu'ammerûn mine'l-Arab*⁵ isimli eserinde Araplardan yüz yıl ve üzeri yaşayanları, tecrübelerini ve yaşlılığın hikmetlerini dile getirmiştir. Yaşlılık dönemi ile alakalı eser yazarlardan bir diğeri de Ebû'l-Ferec İbnü'l Cevzî (ö. 597)⁶ olup eserinde yaşlılık dönemini tahlil etmiş, ancak yaşlı bakımıyla ilgili ahkâma değinmemiştir. İlk dönemlerde yazılan ve saçın beyazlaması, boyanması mevzusu ile alakalı olup yaşlanma ve yaşlılar konusundan bahseden bazı eserler⁷ bulunmakla birlikte yaşlı bakımı konusunun derli toplu bir şekilde ele alınmadığı görülmektedir.⁸ Ezher Üniversitesi hocalarından Hilâlî'nin *Kadâya ve ah-kâmu'l-müsinnîn* isimli çalışması ile yine modern dönem İslam hukukçularından Şeyh Ğanim'in ağırlıklı olarak yaşlıların ibadetlerdeki durumunu

Ve Manevi Bakım (Darülaceze Örneği); Ayşe Yalılı vd., "Türkiye'de Yaşlı Bakım Kurumlarına Dair Bir Değerlendirme", Sağlık Bilimleri Yaşam Dergisi, ss. 30-39; Yusuf Yaman, Modernleşme Sürecinde Yaşlı Bakımı Ve Maneviyat: İstanbul Ünal Özel Huzurevi Örneği; Oğuz Çerik, "Yaşlılıkta Sosyal ve Manevî Bakım".

- 4 Mesela; *Antik Çağdan Günümüze Yaşlılık ve Yaşlanma; Türkiye'de Yaşlılığın Yapısal Değişimi*.
- 5 Benzer bir kitap da 434-511 yılları arasında yaşayan fakih, muhaddis ve tarihçi Yahyâ b. Abdilvehhâb İbn Mende el-İsfahânî tarafından yazılan *Men aşe miete ve işrin sene ten mines sahabe (Sahabeden 120 sene yaşayanlar)* isimli eserdir.
- 6 Tenbihu'l-naimu'l-ğamr ale mevâsimu'l-'umr, ömrün çeşitli merhalelerinin anlatıldığı eseri ile Kitabu'l-Birr ve's-sıla ve el-shib wa al-khidhab (ağaran saç ve saç boyama) isminde eserleri vardır.
- 7 Erken dönemde yaşlanma ve yaşlılar konusunda ele alınan eserler: İbn Ebû'd-Dünyâ'nın (ö. 281) *Kitabü'l-Umr ve's-şib*: Yaşlılığın koşullarını ve aşamalarını tartışan, yaşlanma konusundaki en eski yazarlardan biri. İmam İbn Ebû Âsım b. Amr (d. 278): *Khidhab* (saç boyama), Ebû'l-Kâsım İbn Asâkir (ö. 571): saç boyama "el-khidhab". İbnü'l-Cevzî (ö. 597) *el-shib wa al-khidhab*: ağaran saç ve saç boyama. (Bensaid - Grine, "Yaşlılık ve yaşlı bakımı: İslami bir bakış açısı", 8.)
- 8 Konunun nafaka boyutunun anlatıldığı ve yaşlı bakımının nafaka yönünden değerlendirilmesine katkı sunan bir takım çalışmalar da mevcut olup bunlardan birkaç tanesi şu şekildedir: Hassâf, *Kitâbü'n-Nafakât*; İbn Âbidîn, "Usûl ve Fürû'un Nafakasıyla İlgili Nakiller Üzerine Bir İnceleme (Tahriru'n-nukul fi nafakati'l-fürû'i ve'l-usul)", 441-470; Ruhi Özcan, *İslam Hukukunda Hısımlık Nafakası*; Kamil Yelek, "Hanefî Hukukunda Ebeveyn Karşı Nafaka Sorumluluğu", 585-610.

tespit etmek amacıyla ortaya koyduğu *Ahkâmü'l-müsinnin* isimli çalışmalar yaşlılarla alakalı kapsamlı çalışmalar olmakla birlikte yaşlı bakımını özel olarak ele alıp inceleyen çalışmalar değildirler. Bu nedenle konuyu İslam hukuku çerçevesinde ve bakım konusu ile sınırlı olarak incelemeyi hedeflediğimiz bu araştırmayı çalışma konusu olarak seçmeyi uygun gördük. Aslında böylesi bir çalışmanın beşeri hukukla mukayeseli olarak işlenmesi de mümkündür. Ancak inceleme alanı böylesine geniş olan bir çalışmada bunun tam anlamıyla gerçekleştirilmesi çalışmanın sınırları çerçevesinde mümkün olmamış ancak yeri geldikçe bazı meselelerde birtakım mukayeselere yer verilmiştir.

Araştırmada yaşlıların bakılma haklarının olup olmadığı, varsa bunun dayanaklarının ve bakımla mükellef olan kimselerin tespitine geçilmeden önce yaşlı ve bakım kavramlarının anlamları İslam hukuku açısından tespit edilmiştir. Daha sonra yaşlıların bakım hakkına dayanak teşkil eden esaslar ile bakımla sorumlu kimseler İslam hukuku kaynakları esas alınarak kısaca ortaya konmaya çalışılmıştır.

1. Yaşlı ve Bakım Kavramları

Arapçada yaşlı kavramının müsinn, şeyh, acûz, kiber, şeybe, erze-lî'l-'umur, vehene'l-'azm, hirm, za'f ve kehl kelimeleriyle ifade edildiği görülür.⁹ Şeyh-i fâni, pîr veya pîr-i fâni gibi kelimeler de yaşlı kavramını ifade eden kullanımlar arasında olup¹⁰ yaşlı kadınları ifade etmede acûze, kavâ'id gibi özel kullanımların olduğu göze çarpmaktadır.¹¹

Arap dilinde yaşlı kavramını ifade etmek amacıyla kullanılan bu kelimelerin çoğunun Arapçanın temel metinlerini oluşturan Kur'an-ı Kerim ve hadislerde de sözlük anlamıyla uyumlu bir şekilde kullanıldığı ve yaşın ileri döneminin, fiziksel değişimlerden de istifade ile anlatıldığını görmek mümkündür.¹² Bu nedenle İslam hukuku kaynaklarında fukahânın yaşlıyı tarifi bu anlamların dışında düşünülmemelidir. Mesela ilk dönem âlimle-

9 Kavramlarla alakalı ayrıntılı bilgi için bk. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 282, 396, 569, 665, 887; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. II: 845; III: 2122; IV: 2371, 2373; V: 3808; Yesûî, *el-Müncid*, 257, 410; Atiyye vd., *el-Mu'cemü'l-vasît*, 502, 983; Birketî, *el-Ta'rifat*, 242.

10 Birketî, *el-Ta'rifat*, 125; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, c. III: 410.

11 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. IV: 2817, V: 3689; Yesûî, *el-Müncid*, 488.

12 Örnek için bk. el-Mü'min 40/67, el-Kasas 28/23, el-İsrâ 17/23, Hûd 11/72, ez-Zâriyât 51/29, en-Nahl 16/70, Nûr 24/60, Buhârî, "Edeb", 89, Müslim, "Zikir", 50, 75; Ebû Dâvûd, "İsti'aze", 367, Tirmizî, "Birr", 75; "Zühd", 25.

rinden Şâfiî (ö. 204/820), yaşlı için “*şeyh-i fâni/şeyh el-kebir*”¹³ tabirlerini kullanırken Nevevî (ö. 676/1277), “*eş-şeyh, el-hirm, oruca güç yetiremeyen, yaşlılıktan sırtı eğrilmiş kimse*” ifadelerini kullanmıştır.¹⁴ *Şeyh-i fâni*¹⁵ tabirine Hanefî kaynaklarında da rastlanmakta olup¹⁶ onlar şeyh-i faniyi “*Ölene kadar her gün eksilme içinde olan kimsedir. Bu şekilde fenaya yani yokluğa, bitişe yaklaşıyor ve gücü tükeniyor*” şeklinde tarif etmişlerdir.¹⁷ Mâlikîlerin ise yaşlı kavramını Şâfiîler gibi tarif ettikleri görülür. Onlar da yaşlıyı “*şeyh*” ve “*hirm*” kavramları ile ifade etmiş, “*oruca güç yetiremeyen*”¹⁸ veya *yaşının büyüklüğünden dolayı kendisine oruç açmak caiz olan, yaşı büyük kimse*¹⁹ açıklamasında bulunmuşlardır. Hanbelîler de yaşlı kavramı için “*hirm*” kelimesi üzerinde diğer mezheplerle ittifak etmiş olup yaşlıyı, “*oruç tutmaya güç yetiremeyen yaşı büyük biri*”²⁰ şeklinde açıklamışlardır.

Tanımlardan anlaşılacağı üzere ilk dönem âlimlerinin yaşlı kavramına yükledikleri anlam lügat manası ile Kur’an ve sünnetteki kullanımın dışında olmayıp yaşlıyı, yaşlılığın kişinin üzerinde oluşturduğu belirti, etki ve değişimlerle ifade etmişlerdir. Onlara göre yaşlı; gençliği biten, yaşı ilerlemiş olan, bu nedenle eski gücünü ve kuvvetini kaybederek şer’i yükümlülükleri yerine getirme konusunda aciz kalıp bu acziyetinin kuvvete döndürülmesinden de ümidini kesen kimsedir.²¹

Yaşlı kavramının daha iyi anlaşılabilmesi için modern dönem İslam hukukçularının da yaşlı kelimesini nasıl tarif ettiklerine bakmak gerekmektedir. Yaşlıların hukukî durumlarını ele aldığı eserinde Şeyh Ğanim yaşlılık ve yaşlı kavramı için şu açıklamayı yapar:

“*Yaşlılık hayatın merhalelerinden bir merhaledir. O hastalık değildir. İnsan-*

13 Şâfiî, *el-Üm*, III: 261.

14 Nevevî, *Ravzatü’t-tâlibîn*, II: 248; *Kitabu’l-mecmu’*, V: 71.

15 Fâni denmesi zamanın yok olmasındandır. (İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, V: 3477.)

16 İbnü’l- Hümâm, *Şerhu fethu’l-Kadîr*, II: 362.

17 Zeylaî, *Tebyînu’l-hakâik*, c. I:337; İbnü’l- Hümâm, *Şerhu Fetuh’l-Kadîr*, c. II:363; İbn Nüceym, *el-Bahrü’r-râik*, c. II:308; Meydânî, *el-Lübâb*, c. I:170; İbn Âbidîn, *Reddü’l-muh-târ*, c. III: 410.

18 Şâfiî, *el-Üm*, III: 261; Nevevî, *Ravzatü’t-tâlibîn*, II: 248; Buhûtî, *Keşşâfü’l-kınâ’*, II: 133.

19 Remlî, *Nihâyetü’l-Muhtâc*, III: 193; Şirbînî, *Muğni’l-Muhtâc*, I: 639,643.

20 Mağribî, *Mevâhibü’l-celîl*, III: 328; Buhûtî, *Keşşâfü’l-kınâ’*, II: 132.

21 İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 84; Awawdi, “er-Ruhsatu’ş şer’iyye”, 95.

nın biyolojik olarak değiştiği, başka bir şekle büründüğü bir dönemdir. Oluğundan daha iyi bir dönem olmayacak. Uzunların çoğunda zayıflık eşlik eder. Ve algılanabilir bir güç ve canlılık kaybı eşlik eder. Daha sonra her şeyin bitmesi gibi bu dönem de biter.”²²

Südhan ise yaşlıyı: “*Herhangi bir engel, özürlülük vb. olmaksızın, yaşının ilerlemesinden dolayı, kendisine bakmaktan ve hizmetini görmekten aciz olan kimse.”²³* şeklinde açıklamıştır. Günümüz İslam hukukçularından Mehmet Erdoğan da yaşlılıkla ilgili görüşlerini şu sözlerle ifade etmektedir: “*Yaşlılığın belli bir başlangıç sınırı yoktur. İnsanların fizikî ve ruhî hallerine göre bu dönem farklılık arz edebilir. Bununla birlikte emeklilik yaşı gibi belirlemeler, bu konuda da esas alınabilir.”²⁴*

Modern dönem İslam hukukçularının tariflerine bakıldığı zaman yaşlı kavramını daha çok kronolojik olarak ve işlevsel açıdan açıklamaya çalıştıkları görülür. Bunda Gerontoloji, Dünya Sağlık Örgütü ve diğer kuruluşların ortaya koymuş olduğu tanımlar ile sigorta, emeklilik yaşı gibi sistemlerin belli bir standarda oturtularak işleyişinin sürdürülmesi amacının etkili olduğu görülebilir. Yapılan tüm bu tanımlama ve açıklamalar göz önünde tutularak; hastalık olmaksızın kendisinde aciziyet oluşan, eski gücünü ve kuvvetini kaybederek bedensel ve bilişsel açıdan gerileyen, üzerinde yaşlılık belirtileri görülen ve ibadetleri yerine getirmeye güç yetiremeyen kimseye “yaşlı”, bunların yaşandığı döneme de “yaşlılık” diyebiliriz. Yaşlılık kişiden kişiye, toplumdaki topluma ve zamana göre farklılık gösteren bir olgu olduğundan yaşlılığı belli bir yaşla sınırlamak doğru olmamakla birlikte sigorta, emeklilik vb. iş ve işlemlerin sistematik bir şekilde ilerlemesi ve karışıklığa yol açmaması adına çoğu ülkenin belli bir yaş sınırını esas aldığı görülür. Nitekim bizim ülkemizde de bu yaş sınırı 65 olarak kabul edilmiştir.

Bakım kavramının ifade ettiği anlama gelecek olursak, sözlükte bakım kelimesinin şu şekilde açıklandığı görülür: “Bir şeyin iyi gelişmesi, iyi bir durumda kalması için emek veya emek verme biçimi.”²⁵ Arapça’da “ri’âye” (رِئَايَة) kelimesi ile ifade edilen bakım kavramı birçok anlamda kullanılır.

22 Çanim, *Ahkamü'l-Müsinnin*, 31; Nasır, “Mekânetü'l-Müsinnin fi'l-İslâm”, 6; Mohsen, “Riayetü'l-Müsinnin fi't-türas el-İslami, 227.

23 Südhan, “Riayetü'l- müsinnin”, 6-7.

24 Erdoğan, “Yaşlıların Fıkîh Yüklümlülükleri”, 91.

25 Parlatur vd., *Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük*, I: 203.

maktadır. Bir şeyi korumak, gözetmek ve genel olarak gözlem manalarını içeren²⁶ bakım, bir insanın diğer insanlara yardım etme isteğini de ifade eder.²⁷ Bakım, insanın günlük hayatında ortaya çıkan ve tek başına yapmaya güç yetiremediği durumlar için başka insanların yardım ve hizmetine ihtiyaç duyma halidir.²⁸

Bakım kavramı, insanlar arasında dayanışma ve işbirliği anlamını da içerir. Hz. Peygamber'in "*Hepiniz çobansınız ve hepiniz güttüklerinizden sorumlusunuz*"²⁹ hadîsinde geçen "râ'in, ra'iyye" sözcükleri bakım kelimesiyle aynı kökten (ر - ع - ي) türemiş olup sorumlu, emanetçi, koruyucu ve gözetleyici manalarını ihtiva etmektedir. Yaşlılıkla birlikte eski gücün kaybedilmesi ve çeşitli problemlerin oluşması yaşlıların bakım ihtiyacını ortaya çıkararak çeşitli açılardan bakımlarını gerektirmektedir. Çünkü yaşlıların da yaşamlarını sağlıklı ve aktif bir şekilde geçirebilmeleri için fiziksel ihtiyaçları kadar sosyal, ekonomik, psikolojik vb. ihtiyaçlarının olduğu ve bunların giderilmesinin gerekliliği bilinen bir gerçektir.³⁰

Tüm bu açıklamalardan sonra araştırmamız çerçevesinde bakım kavramının ifade ettiği anlamın sadece bireyin fiziksel ihtiyaçlarının yani maddî açıdan yeme içme, giyim kuşam, tedavi hizmeti vb.nin giderilmesi değil, bakım kelimesinin kapsadığı maddî ve manevî anlamların tümüne karşılık gelen daha kapsamlı bir içeriği ifade ettiği anlaşılmaktadır.

Özetle, araştırmamız çerçevesinde yaşlı bakımı, yaşlının yalnızca bedensel değil ruhsal, ahlâkî, ekonomik, toplumsal ve dinî her alanda gözetilerek ihtiyaçlarının giderilmesine yardımcı olmaktır. Çünkü bakım bir çeşit hayat yardımı olup vefa duygusunun bir gereği, sosyal açıdan da zorunlu bir hizmet olup Allah'ın bir emri ve nebevî anlatımla bir tür "*yaşlıya ikram*"dır.³¹

26 İsfahânî, *el-Müfredât*, 432; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III: 1676; Râzî, *Muhtârü's-Sihâh*, 104.

27 Şihab, *el-Medhal ila'l-hidmeti'l-ictimaiyyeti*, 61; Mohsen, "Riayetü'l-Müsinnin", 224.

28 Çerik, "Yaşlılıkta Sosyal ve Manevî Bakım", 142.

29 كَلُّكُمْ رَاعٍ وَكَلُّكُمْ مَسْؤُولٌ عَن رَعِيَّتِهِ (Buhârî, "Cum`a", 11; "Vesaya", 9; Müslim, "İmâre", 20; Ebû Dâvûd, "İmâret", 1.)

30 Çerik, "Yaşlılıkta Sosyal ve Manevî Bakım", 142.

31 Hilâlî, *Kadâyâ ve ahkâmü'l-müsinnin*, 23.

2. Bakım Hakkına Dayanak Teşkil Eden Esaslar

Yaşlıların bakılma hakları birtakım esaslara dayanmakta olup bizler araştırmamızda bunları dinî esaslar, geleneksel ve kültürel yapı ile yasal düzenlemeler şeklinde üç ana başlık altında ele alıp inceleyeceğiz.

2.1. Dinî Esaslar

Yaşlıların bakım hakkının dayandığı dinî esaslar İslam'ın küllî kaidelerinden neş'et etmiştir.³² Bunlardan bazıları; insana değer ve saygınlık atfedilmiş olması,³³ bu saygınlığın korunması gerektiği³⁴, ihtiyacı olanlara yardım etme,³⁵ sevgi ve merhametin yayılması,³⁶ ebeveyn başta olmak üzere büyüklere hürmet ve itaat edilmesi, iyiliğin mukabilinin iyilik olması³⁷ şeklindeki ilke, emir ve tavsiyelerdir. İslam hukuku kaynaklarında doğrudan veya dolaylı olarak işaret edilen bu esasların, konu ile alakalı birtakım araştırmalarda,³⁸ belli başlıklar altında toplanarak sunulmaya çalışıldığı görülür. Bizler de istifadeyi kolaylaştırma adına bakıma dayanak teşkil eden dinî esasları bu başlıklar altında kısaca açıklamaya çalışacağız.

İslam'ın insana hürmet atfetmesi, insanın yüce bir varlık olması ve var olan şeylerin onun hizmetine sunulmuş olması:

İslamî anlayışta insan yüce ve değerli bir varlık olup Allah tarafından kendisine hürmet ve saygınlık atfedilmiştir.³⁹ Yaratıcı tarafından kendisine değer atfedilen insanın bu hürmet ve saygınlığa layık bir şekilde hayat sürmesi istenmiş ve bunun için gerekli tedbirler alınmıştır. İslam'ın,

32 Ğanim, *Ahkamü'l-müsinnin fi'l-İslam*, 65.

33 el-Bakara 2/34 ve el-Hicr 15/28-30. ayetlerde söz konusu edilen meleklerin insana secde etmesi durumu, insanı yüceltme, büyütme ve hürmet secdesi olup, insanın saygınlık konumuna işarette bulunmaktadır. (İbn Kesîr, *Tefsîrü'l kur'âni'l azîm*, I:362; VIII: 256. Bu durum el-İsrâ 17/70'de ifade edilmektedir. (İbn Kesîr, *Tefsir*, IX: 44; Sühhan, "Riayetü'l- müsinnin", 24.)

34 el-Hicr 15/28-30; el-İsrâ 17/70; el-Beled 90/17.

35 er-Rahmân 55/60.

36 el-Fetih 48/29.

37 er-Rahmân 55/60.

38 Bu konuda yapılan çalışmalardan bazıları: Şeyh Ğanim, *Ahkamü'l-müsinnin*, Sühhan, "Riayetü'l-müsinnin fi'l-İslam", Heyfa Muhammed Zebidi, "Riayetü'l-müsinnin fi teşrii'l-İslami".

39 el-Bakara 2/34; el-Hicr 15/28-30.

toplumun zayıf kesiminin gözetim ve bakımına yönelik emir ve tavsiyeleri bu saygınlığın korunması ile alakalı tedbirler çerçevesinde düşünülebilir.

Yaşlıya ihsan, ikram ve itaatin emredilmiş olması:

İslam hukukunun temel kaynaklarında, ana baba şahsında bütün yaşlılara hürmet ve ihsanda bulunulması, nazik bir şekilde muamele ve itaat edilmesi istenmiştir. Özellikle İsrâ sûresi 23. ve 24.⁴⁰ ayetlerde açıkça ifade edildiği gibi küçüklüklerinde çocuklarına baktıkları gibi çocuklarının da onlara aynı özen ve hassasiyetle bakmalarının gerektiği vefa duygusu da harekete geçirilerek insana hatırlatılmaktadır.⁴¹

İslam toplumunun sevgi ve merhamet üzerine kurulmuş olması:

İslam toplumunun merhamet ve sevgi üzerine kurulu olduğu İslam hukukunun temel kaynaklarında çeşitli vesilelerle dile getirilmiştir. Fetih 29.⁴² ve Beled 17. ayetler ile Hz. Peygamber'in birçok öğretisi, savaş halinde bile Müslümanların düşmana muamele ve tavırları, şefkat ve merhametin her bireyde bulunması gerektiğini gösterir. Güçlü olursa bile toplumun zayıf kesimi dikkate alınmazsa güçlü kimselerin de acıya maruz kalabileceği⁴³ hatırlatılarak bakıma ihtiyaç duyan kimselerin gözetilmeleri gerektiği, yaşlı ve zayıf kimselere merhametsizce davranmanın büyük günahlara denk olduğu ifade edilmektedir.⁴⁴

Müslüman toplumun yardımlaşma, dayanışma ve tekâfül ile ayakta durması:

İslamiyet toplumsal ilişkilerin temelini yardımlaşma, dayanışma ve tekâfül esası üzerine kurmuş, bu esasa yönelik birçok hüküm ortaya

40 "Rabbin, kendisinden başkasına asla ibadet etmemenizi, anaya-babaya iyi davranmanızı kesin olarak emretti. Eğer onlardan biri, ya da her ikisi senin yanında ihtiyarlık çağına ulaşırsa, sakın onlara "öf!" bile deme; onları azarlama; onlara tatlı ve güzel söz söyle. Onlara merhamet ederek tevazu kanadını indir ve de ki: "Rabbim! Tıpkı beni küçükken koruyup yetiştirdikleri gibi sen de onlara acı."

41 İbn Cevzî, *Kitâbu'l-birr ve's-sıla*, 9; Sarıkavak, "Türk-İslam Geleneğinde Yaşlılara Verilen Değer", 283.

42 "Muhammed, Allah'ın Resûlüdür. Onunla beraber olanlar, inkârcılara karşı çetin, birbirlerine karşı da merhametlidirler."

43 "Mü'minler birbirlerini sevmeye, birbirlerine acımada ve birbirini korumakta bir vücud benzerler. Vücudun bir uzvu hasta olduğu zaman, diğer uzuvlar da bu sebeple uykusuzluğa ve ateşli hastalığa tutulurlar." (Buhârî, "Edeb", 27; Müslim, "Birr", 66)

44 Buhârî, "Edeb", 6; Müslim, "İman", 143; Tirmizi, "Şehadet", 3, "Birr", 4; Karadavi, *el-Helâl ve'l-haram fi'l-İslam*, 24.

koymuştur. Zekât, sadaka, nafaka mükellefiyeti gibi hükümler ile Hz. Peygamber'in Müslümanları bir bedenın uzuvlarına benzeterek birbirlerinden ayrı hareket edemeyeceklerini açıkladığı örnek⁴⁵ bu durumu ortaya koymaktadır.

İslam'da iyiliğin emredilmiş olması ve iyiliğin karşılığının iyilik olması:

Bu esas, İslam hukukunun temel kaynaklarında çeşitli şekillerde dile getirilmiş, yapılan iyilik ve güzelliklerin karşılıksız kalmayacağı ifade edilmiştir.⁴⁶

İslam anlayışında her bireyin çoban olması ve güttüklerinden sorumlu tutulması:

Hilâlî bu esası şu şekilde ifade etmiştir: *Toplumun bazı gruplarının bazılarını gözetmesi zorunluluğu.*⁴⁷ Birçok ayette⁴⁸ dile getirilen bu durum Hz. Peygamber'in sözleriyle daha da açıklığa kavuşmuş, sorumluluk bilincine ve akıllı-ergen bireylerin mükellefiyetine işaret etmiştir:

*"Hepiniz çobansınız, hepiniz güttüğünüz sürüden sorumlusunuz. Devlet reisi de bir çobandır ve sürüsünden sorumludur. Erkek, ailesinin çobanıdır ve sürüsünden sorumludur. Kadın, kocasının evinin çobanıdır ve sürüsünden sorumludur. Hizmetkâr, efendisinin malının çobanıdır, o da sürüsünden sorumludur. Netice itibarıyla hepiniz çobansınız ve güttüğünüz sürüden sorumlusunuz."*⁴⁹

Nafakanın emredilmiş olması:

Yaşlıların nafaka hakkına sahip olmaları, yani maddî açıdan da gözetilmelerinin istenmesi yaşlıların bakım hakkına dayanak teşkil eden esaslar arasında yer almaktadır. İslam hukukunda bu esasın yerine geti-

45 Buhârî, "Edeb", 27; Müslim, "Birr", 66.

46 Örnek olarak bk. er-Rahmân 55/60; en-Nisâ 4/36; el-Bakara 2/177; Buhârî, "Edeb", 2, 10-12; Müslim, "Birr", 1, 2.

47 Hilâlî, *Kadâyâ ve ahkâmü'l-müsinnin*, 166 vd.

48 el-Mü'minûn 23/115; Sâd 38/27; el-Enbiyâ 21/16; el-Kıyâmet 75/36: "*İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mi zanneder.*" vb.

49 Buhârî, "Cuma", 11; "Vesaya", 9; Müslim, "İmâre", 20; Ebû Dâvûd, "İmâret", 1. Bu hadiste devletin sorumluluğuna işaret olduğunu ifade eden görüşler için bk. Zeydân, *İslam şeriatında fert ve devlet*, 137; Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, II: 117.

rilmesi için birçok hüküm ortaya konmuştur.⁵⁰

Toplumsal eşitsizliği giderme zorunluluğu.⁵¹

Müslüman toplumda her birey eşit şartlarda bir hayat sürmemekle birlikte bireylerin yaşam şartları arasında büyük farklar olmasına izin verilmemiş, bu konuda gereken tedbirler alınmıştır. İslam'da sadaka, zekât, karz-ı hasen gibi uygulamalar ile kişilerin birbirlerinden sorumlu olmaları toplumdaki dengenin sağlanması için emredilen uygulamalar olup birçok ayet ve hadiste eşitsizliğin giderilmesi noktasında insanlara düşen görev ve sorumluluklar hatırlatılmaktadır.⁵² İslam hukukunun kaynaklarından biri olan icmâ'-ı ümmette bu durum ortaya konmaktadır. "*Müslümanlar her asırda, zayıfın himayesi gerektiği, mazluma yardım icap ettiği ve toplumun toptan refah seviyesini yükseltmek için gerekli tedbirlerin alınmasında zaruret olduğunda ittifak etmişlerdir.*"⁵³

İslam toplumunda zararın giderilme zorunluluğu:

Mecelle'de konu ile alakalı birçok kaide yer almaktadır. "*Zarar iza- le olunur*"⁵⁴; "*Zarar bi kaderi'l-imbân def olunur*"⁵⁵; "*Zarar ve mukabele bi'z-zarar yoktur.*"⁵⁶ gibi prensipler, toplumda yaşayan her bireyin zarara maruz kalmadan yaşamasının yahut herhangi bir zarara uğraması halinde bunun giderilmesinin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Yaşlının maddî, manevî, sosyal yahut ekonomik açıdan uğrayacağı her tür olumsuz tesirden Müslüman toplum sorumlu tutulmuş ve bu zararın giderilmesi için gerekli tedbirlerin alınması ve kişilerin bütün imkânlarını kullanmaları istenmiştir.

50 el-Bakara 2/215 vb. ile Hz. Peygamber'in, ihtiyaç sahibi bir babanın çocuğunun malını teklifsiz bir şekilde alabileceğini ifade ettiği sözler burada hatırlanabilir. "*Sen ve malın babanızınız.*" (Ebû Dâvûd, "Büyü",79; İbn Mâce, "Ticarât", 64; İbn Hanbel, *Müsned*, VI: 232,385.)

51 Hilâlî, *Kadâyâ ve ahkâmü'l-müsinnin*, 166.

52 Mesela: el-Bakara 2/245, 254, 267; İbrâhîm 14/31, el-Hadîd 57/10, Sebe' 34/39, Muhammed 47/38 vb. "*Kişi, kendisi için istediğini kardeşi için de istemedikçe gerçekten iman etmiş olmaz.*" manasındaki hadisler örnek gösterilebilir. (Buhârî, "İman",7; Müslim, "İman", 71-72; Tirmizî, "Sıfatu'l-Kiyame", 59; Nesâî, *Sünen*, "İman", 19, 33; İbn Mâce, *Sünen*, "Mukaddime", 9.)

53 Armağan, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, 198.

54 *Mecelle md.* 19-22, 25-32, 998, 1201; İbn Nuceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 94.

55 *Mecelle md.* 28-30, 532-533.

56 *Mecelle md.* 20,25-29; İbn Nuceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 94.

2.2. Geleneksel ve Kültürel Yapı

Hukukun yardımcı kaynaklarından biri olan örfün oluşumunda geleneksel ve kültürel yapı büyük bir etkiye sahiptir. Tarihi süreç incelenecek olursa geleneksel ve kültürel yapının oluşmasında dinlerin de önemli bir rolünün olduğu görülür. Bu nedenle tarihin ilk dönemlerinden itibaren yaşlılara saygı, itaat, merhamet ile bakım ve gözetimlerinin sağlanmasının gerekliliğinin temel değerler arasında yer aldığı görülür. Mesela Hz. Musa'ya indirilen on emir arasında ana babaya saygı gösterilmesi ile alakalı emirler yer almaktadır. *“Allah, Levhalar'da: Evladın anne ve babasına iyilikte bulunmasını emretmiştir.”*⁵⁷ İncil'de de *“Matta 15:4. Çünkü Tanrı şöyle buyurdu: Annene babana saygı göstereceksin”* buyrulur.

*“Katolik Kilisesi din ve ahlâk ilkelerinde, Sirak kitabındaki, babasına saygı gösterenin servet kazanacağına ve tanrının buyruğunu yerine getirmiş olacağına dair ifadeler vurgulanmakta ve yaşlılık yıllarında anne babaya elden geldiğince gerek maddî, gerekse manevî açıdan destek olunması gerektiği belirtilmektedir.”*⁵⁸

İslamiyet'in ilk yıllarından itibaren Kur'an ve sünnetin toplumun zayıf kesimine ve bilhassa yaşlılara verdiği değer ve çocuklara ebeveynleriyle ilgilenmelerini ve onları gözetmelerini ısrarla tavsiye etmesi, İslam'ın vefa dini olması gibi etmenler geleneksel ve kültürel yapının bu ilke ve değerler doğrultusunda gelişmesini sağlamıştır. Böylece Müslüman toplumda yaşlıların bakım hakkını ortaya koyan bu ilke ve değerler sadece yaşlı Müslümanları kapsamakla kalmamış, toplumda yaşayan gayrimüslim yaşlıları da içine almıştır. Mesela Hz. Ömer'in halifeliği döneminde cizye vererek Müslümanlarla yaşayan ve müste'men yahut ehl-i zimmet diye adlandırılan gayrimüslimler de bulunmaktaydı. Hz. Ömer bir keresinde Şam bölgesine yaptığı ziyarette yaşlı ve âmâ bir Yahudi'nin dilendiğini görmüş, bunun üzerine; *“zamanında onun cizyesini aldık şimdi ise ona haksızlık ediyoruz”* diyerek Müslümanların yaşlılarına maaş bağlandığı gibi gayrimüslimlerin yaşlılarına da maaş bağlanmasını emretmiştir.⁵⁹ Aynı anlayış daha sonraki dönemlerde de devam etmiş ve bilhassa Müslümanların 5. Raşit halifesi olarak isimlendirilen Ömer b. Abdülazîz bu anlayışı en güzel şekilde devam ettirerek uygulamıştır. Kendisi,

57 Bk. Çık. 20:12; Yas. 5:16.

58 Gündüz, “İslam ve Diğer Dinlerin Yaşlılığa Bakışı”, 82.

59 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, 122-126; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, 122.

Basra valisi olan Adî b. Erat'a yazdığı mektubunda şu emir ve tavsiyelerde bulunmuştur: “.. ehli zimmetten yaşı ilerlemiş ve güçten düşmüş olanlara bak, Müslümanların beytül malından onlara durumlarını düzelterek kadar ver..”⁶⁰ Hanefî fukahâsından Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*'ında bu örnekleri göstererek gayrimüslimlerin çalışmaya güç yetiremeyen yaşlılarından cizye alınamayacağına ve bundan dolayı da onlara bir şey gerekmediğine hükmetmiştir.⁶¹

İslam kültür ve geleneksel yapısının hâkim olduğu Türk devletlerinde de yaşlılara karşı bakım ve gözetimin gerekliliği anlayışının sürdürüldüğünü görmek mümkündür. Selçuklular döneminde fakir, yolcu yahut bakıma muhtaç yaşlıların ihtiyaçlarının karşılanması için vakfiyelerde yer almış olan çeşitli kayıtlara rastlamak mümkündür.⁶² Osmanlı'da da yaşlılar toplum içinde saygın ve ayrıcalıklı bir konumda yer almış, bakımları büyük oranda aileleri ve toplum tarafından yerine getirilmiştir. Geleneksel ve kültürel yapının toplumda hâkim olduğu anlayışın bir gereği olarak Osmanlı padişahlarının toplumun zayıf kesimine ayrı bir hassasiyet göstererek bakım ve gözetimleri ile çokça meşgul oldukları görülür. Bu nedenle birçok padişahın “*zahrü'l-fukarâ ve'l-mesâkîn, hâmi'z-zu'afâ ve'l-mazlûmîn*”⁶³ şeklindeki lakaplarla anıldıkları görülür.⁶⁴ Bu bakım ve hassasiyet sadece devlet yöneticileri ile sınırlı olmayıp toplumun tüm fertleri arasında varlığını göstermiştir. Nitekim bu dönemde Osmanlı topraklarını ziyaret eden Batılı seyyahların toplumla alakalı gözlemlerini dile getirdikleri eserlerinde bu duruma dikkat çektikleri görülür.⁶⁵

2.3. Yasal Düzenlemeler

Bakıma dayanak teşkil eden esaslar arasında yasal düzenlemelerin de önemli bir yeri vardır. Çünkü dinî ve geleneksel-kültürel yapının yanında insanlar açısından bağlayıcılık ifade eden yasal düzenlemelerde toplumun dezavantajlı kesimine ve bilhassa yaşlılara yönelik düzenleme-

60 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, 121.

61 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, 126 vd.

62 Örnekler için bk. Erkan, “Arşiv ve Mahkeme Kayıtları”, 128.

63 Fakir ve miskinlerin sırtını yasladığı, mazlumların ve zayıfların koruyucusu.

64 Erkan, “Arşiv ve Mahkeme Kayıtları”, 128.

65 Ayrıntılı bilgi ve açıklamalar için bk. Kazıcı, “Kültürümüzde Yaşlılık ve Yabancı Gözüyle Ülkemizde Yaşlılar”, 239-253.

lerin olması, onların bakılma hakkının varlığına delalet etmektedir. İlk dönemlerde yazısız toplumlarda yasa olarak kabul edilen geleneksel yapı, töre, öğütler, vasiyetnameler, o döneme ait kanunlar ve yazılı toplumlarda kayıt altına alınan hukuksal düzenlemelerde bunu görmek mümkündür. Mesela İslamiyet'in başlarında Halifelerin valilere yolladığı ve birtakım talimatlar içeren mektuplar o dönem açısından yasal düzenlemeler olarak düşünülebilir. Bu mektuplarda çocuk, kadın, köle ve yaşlı gibi toplumun dezavantajlı kesimine yönelik özel bir ihtimam gösterilmesi gerektiği ve onların bakımının tavsiye edildiği görülür. Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz'in Basra valiliği yapan Adî b. Erat'a yazdığı mektupta: *"Müslümanlardan bir adamın bir kölesi ihtiyarlar, gücü zayıflar ve geçim imkânı ortadan kalkarsa, efendisi onu ölüncüye veya azat edilinceye kadar geçindirmek zorundadır."*⁶⁶ şeklindeki talimatı ile bakıma ihtiyaç duyan yaşlılara ve ailelerine aynı ve nakdi yardımlarda bulunması, bu uygulamanın gayrimüslim yaşlılar için de geçerli olması⁶⁷ gibi örnekler yaşlıların bakım hakkını ortaya koyar niteliktedir.

Yaşlıların bakım hakkına dayanak oluşturan ulusal ve uluslararası pek çok antlaşma ve kanun mevcut olmakla birlikte bizler araştırmamızın sınırlı olmasından dolayı birkaç örnek vermekle yetineceğiz. Bunlardan biri, açıkça yaşlılardan söz etmese de toplumun zayıf kesimine tanıdığı ayrıcalık ve haklarla önemli bir yer tutan İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi'dir. Bildirgenin 25. maddesinde:

"Herkesin, kendisinin ve ailesinin sağlığı ve iyi yaşaması için yeterli yaşama standartlarına hakkı vardır; bu hak, beslenme, giyim, konut, tıbbi bakım ile gerekli toplumsal hizmetleri ve işsizlik, hastalık, sakatlık, dulluk, yaşlılık ya da kendi denetiminin dışındaki koşullardan kaynaklanan başka geçimini sağlayamama durumlarında güvenlik hakkını da kapsar."

denilerek bu hakka işaret edilmiştir.⁶⁸ Ulusal hukukumuzda da yaşlıların bakım hakkına yer veren birçok düzenleme yapılmıştır. Mesela 1930 yılında 1580 sayılı yasa ile belediyelere verilen *"yaşlıların korunması, yaşlı evleri yapma ve yönetme yükümlülüğü"* ile 5216 sayılı Büyükşehir Belediyeleri Kanunu'nda: *"hizmet sunumunda özürlü, yaşlı, düşkün ve dar*

66 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, 121.

67 Bk. Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, 121-122; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 57-58.

68 Kocakoç, *Türk Hukukunda Yaşlı Hakları*, 50.

gelirlerin durumuna uygun yöntemler uygulanır” şeklindeki düzenlemeler örnek gösterilebilir. Ayrıca yaşlıların bakımı, korunması gibi hizmetlerin düzenlenmesi, huzurevi vb. bakım yurtlarının inşa edilip denetlenmesi ile görevli kılınan “Yaşlı Hizmetleri Daire Başkanlığı”nın, 2828 sayılı Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu’nun 10. maddesi gereğince kurulması da yasal düzenlemeler arasında gösterilebilir.⁶⁹

Sosyal hizmetler, sosyal yardımlar ve sosyal güvenlik alanında yapılan düzenlemeler de yaşlıların bakım hakkına dayanak teşkil eden hukukî uygulamalar arasında sayılabilir. Sosyal devlet olma iddiasında olan bütün devletlerin kanunlarında toplumun dezavantajlı kesiminin bakım hakkına yer vermeleri ve bu amaca yönelik düzenlemeler yapmaları olağan bir durumdur. Aksi takdirde sosyal devlet olma iddiasıyla çelişeceklerdir. İslam hukukunun temel hükümleri ile çelişmeyen bu tür düzenleme ve uygulamaların İslam hukuku açısından da sıkıntı taşımadığı ve uygun olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁰

Özetle söyleyecek olursak, yaşlıların bakım hakkını ortaya koyan esaslar arasında; insanlığın ilk gününden itibaren dünyada varlığını devam ettiren dinlerin temel esasları arasında başta ana baba olmak üzere yaşlılara bakım ve itaatin emredilmiş olması gelmektedir. Dinlerin de etki ettiği geleneksel ve kültürel yapıda hâkim anlayış içerisinde ve temel değerler arasında toplumdaki zayıf kesimin ve bilhassa yaşlıların bakım ve gözetiminin değerli görülerek tavsiye edilmesi de önemli bir esası oluşturmuştur. Son olarak insanların hayatını kolaylaştıran yasal düzenlemeler arasında toplumun dezavantajlı kesimine ve bunlar arasında yaşlılara yönelik birtakım tedbirler alınması, düzenlemeler yapılması bu esaslar arasında yer almaktadır.

3. Bakımla Mükellef Olan Kimseler

İslam hukukunda yaşlı bakımı ile mükellef olan kimselerin tespit edilebilmesi için öncelikle mükellef kavramı ile kastedilen mananın ortaya konması önemlidir. Fıkıh usulündeki mahkûmun aleyh kavramına karşılık gelen mükellef, Şâri’nin hitabının fiiline taalluk ettiği şahıstır. Teklifin sıhhati için: 1)Hayat 2)Musakkalinden olma ve 3)Akıl şartı aranmaktadır.

69 Yazıcıoğlu, “Yaşlılık Hukuku”, 158-159.

70 Sosyal hizmet uygulamaları ile alakalı ayrıntılı bilgi için bk. Armağan, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, 193 vd.

Bundan dolayı ölümler ve akli olmayan çocuklarla deliler mükellef değildir.⁷¹ Bunun delili Hz. Peygamber'in şu sözüdür: “Üç kişiden sorumluluk kaldırılmıştır: Uyanana kadar uyuyandan, ergenlik çağına erene kadar çocuktan ve akıllanana kadar deliden.”⁷² Bu nedenle bir kimse buluğa girer, söz ve davranışları olması gerektiği şekilde cereyan ederse o şahsın mükellef olduğu söylenebilir. Öyleyse mükellef; akıllı ve ergenlik çağına girmiş kimsedir. Bu nedenle mümeyyiz olsun olmasın çocuk ile deli sorumlu değildir.⁷³

İslam hukuku kaynakları tetkik edildiğinde yaşlı bakımıyla alakalı mükellefiyetin aşamalı olduğu görülür. İlk aşamada bireyin kendi kendine yeterli olabileceği şekilde bir hayat sürmeye gayret göstermesi ve gençliğinde biriktirmiş olduğu güç ve sermayeyi yaşlılığında kullanarak başka kişilere muhtaç olmamaya çalışması vardır. İkinci aşamada kişinin kendine yetmediği ve kendini idare edemediği durumlarda aile ve akrabalarının onun bakımı ile mükellef olması gelir. Bu kimselerin çeşitli nedenlerden ötürü yetersiz kaldığı durumda yani son aşamada ise tüm toplumun ve nihayetinde devletin yaşlılara bakmakla mükellef olduğu görülür.⁷⁴ Çünkü bir insanın bakımsızlıktan helak olması, İslam nazarında göz yumulabilecek bir hadise değildir. Bu nedenle kimsenin bakımını üstlenmediği yaşlı bireyden bütün toplum sorumlu tutulmuştur.

3.1. Kişinin Kendisi

İslam hukukunda yaşlının bakımından sorumlu olanlar birinci de-

71 Gazzâlî de mükellef olmanın şartlarını şu şekilde ifade etmiştir: “Hitabı anlayacak şekilde akil olmasıdır. Bu nedenle cansız varlıklara, hayvanlara, deli ve çocuğa hitap sahih olmaz. Çünkü hitabın muktezası itaat edilmesi ve ona uyulmasıdır. Her hitap anlaşılabilir bir emri içerir. Ancak denilse ki çocuk zekât, ğaramet (tazminat) ve nafakayla muhataptır, o zaman deriz ki: bunlar bir şeyle mükellef olduğu için değildir. Teklif başkasının fiili ile ortaya çıkar. Nisaba malik olmak çocuğun zimmetinde bu hakların ortaya çıkmasına neden olur. Bunları yerine getirmekle şu an için (halde) veli muhataptır. Buluğdan sonra ise çocuğun muhatap olma sebebidir nisaba malik olması.” (Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, I: 277-278.)

72 Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 17.

73 Zeydân, *el-Vecfz*, 87-88. (Ancak çocuk ve delilerin mali konularda -zekât, eş ve akrabasının nafakası vb- onların mallarından velilerinin gerekli işlemleri yapması gerektiği konusunda şüphe yoktur. Bu çocuk ve deliye bir teklif değil, bilakis onların mallarından bu hakların yerine getirilmesi konusunda velilerine bir tekliftir. -Zeydân, *el-Vecfz*, 87-88; İbn Kudâme, *el-Kâfî*, V: 103.)

74 Karâfî, *ez-Zahîre*, XIII: 310; Hilâlî, *Kadâyâ ve ahkâmü'l-müsinnin*, 166.

recede yaşlıların bizzat kendileridir. Kişiden, kendini tehlikeye atmamasının istenmesi,⁷⁵ hayatını güzel ve sağlıklı bir şekilde geçirebilmesi için kötü alışkanlıklardan uzak durmasının emredilmesi,⁷⁶ kişiye kaldıramayacağı yükün yüklenmeyeceğinin haber verilmesi⁷⁷ gibi emir ve tavsiyeler bu durumu ortaya koymaktadır. Başka bir deyişle insanın mümkün olduğu kadar sağlığına, sosyal, psikolojik ve ekonomik durumuna dikkat etmesi istenerek yaşlılığa hazırlıklı bir halde olması bireyin yaşlılık döneminde öncelikle kendi kendine bakabileceği durumda kalmasını sağlamaya yöneliktir. Hz. Peygamber'in insanlara "veren el" olmanın "alan el" olmaktan üstün olduğunu bildirmesi, kişinin kendi ihtiyaçlarını ve öz bakımını elinden geldiğince bizzat kendisinin yapabileceğini kendi yaşantısından örneklerle göstermesi ve ihtiyarlık gelmeden önce gençliğin kıymetinin bilinerek yaşlılığa hazırlık yapılması⁷⁸ bunu ortaya koymaktadır. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in: "*Sizin en hayırlınız dünyası için ahiretini, ahireti için dünyasını terk etmeyen ve insanlara yük olmayandır.*"⁷⁹ sözü başkalarına yük olmadan hayatını sürdürebilmeye imkân tanıyacak bir biçimde yaşamının önemine dikkatleri çekmektedir. Nitekim bu ilkelere riayet ederek yaşayan birey de yaşlılığında başkalarının yardımına ihtiyaç duymadan hayatını devam ettirme ihtimalini artırmış olacaktır. Geçmişte ve günümüzde yaşamış birçok şahsiyetin - ki başta Hz. Peygamber ile ashabin ileri gelenleri olmak üzere- yaşlılıklarının büyük bir kısmını başkalarının yardımına ihtiyaç duymadan geçirebildiklerini müşahade etmemiz mümkündür.

Fiziksel açıdan aciz olup kendine bakabilecek durumda olmamakla birlikte maddî açıdan iyi durumda olan, ailesini ve akrabalarını kendi bakımı ile meşgul etmek istemeyen ve bakımını yerine getirecek birini ücretle tutabilen kimse de bakımını kendi imkânlarıyla gerçekleştirmiş olmaktadır. İslam hukuku kaynaklarında bireyin hizmetini görece ve ihtiyaçlarını giderecek bir hizmetçi tutmasının aslî ihtiyaçlar arasında

75 el-Bakara 2/195.

76 el-Mâide 5/90.

77 el-Bakara 2/286.

78 "*Beş şeyden evvel beş şeyin kıymetini biliniz: Ölümünden önce yaşamının, hastalıktan önce sağlığın, meşguliyetten önce boş zamanların, ihtiyarlamadan önce gençliğin ve fakirlikten önce zenginliğin kıymetini biliniz.*" (Buhârî, "Rikak", 3; Tirmizi, "Zühd", 25.)

79 Münâvî, *Feyzül-Kadîr*, III: 499.

sayıldığı görülür.⁸⁰ Bu ihtiyacın yaşlılık veya hastalık gibi bakıma ihtiyaç duyulan hallerde daha fazla olduğunda ise şüphe yoktur. Osmanlı şer'iyeye sicilleri tetkik edildiğinde maddî imkânı yerinde olan birçok yaşlının bakımını yerine getirecek kimsesi olmamakla birlikte, kendisine vasi tayin edilmesi veya bakımını yerine getiren kimselere nafaka belirlenmesini isteme gibi çeşitli sebeplerle mahkemeye başvurdukları, kayıtlarda göze çarpmaktadır.⁸¹

3.2. Ailesi ve Akrabaları

Bakım mükellefiyeti, yaşlının kendine yetemediği durumlarda, öncelikle ailesine, daha sonra da yakın ve uzak akrabalarına geçmektedir. İslam hukukunda bakım, nafaka yükümlülüğü ve sila-i rahim⁸² kapsamında değerlendirilmiştir.

Yaşlının bakımı bazı durumlarda bedensel bakım ihtiyacını da gerektirmekte olup ortaya çıkan mahremiyet durumu nedeniyle şayet gücü yetiyor ise yaşlıya öncelikle eşinin (erkeğe karısının, kadına da kocasının) bakması gerekmektedir. Bakım mükellefiyeti esasında evlilik hukukundan kaynaklı bir sorumluluk değildir.⁸³ Yani eşler açısından kazâen farz olmamakla birlikte diyâneten mükellef olduğu söylenebilir.⁸⁴ Nitekim İslam hukukunun temel kaynaklarında da eşler arasındaki ilişkinin

80 Kâsânî, *Bedaiu's-sanai'*, IV: 38; Yıldırım, *İslam Hukukunda Hasta Hakları*, 188-189.

81 Örnekler için bk. Akbulut, *494 No'lu Galata Şer'iyeye Sicilinin Değerlendirilmesi*, 442 vd. Erkan, "Arşiv ve Mahkeme Kayıtları", 135 vd.

82 İbn Teymiyye, sila-i rahmin vacip olduğunu söyler. (İbn Teymiyye, *Mecmû fetâvâ*, XV: 350.)

83 Nevevî, *el-Mecmu'*, XVII: 205; Nevevî, *Şerh sahih Müslim*, XIV: 165. İbn Âbidîn, el-Bahr adlı eserde, "Karî ile kocanın birbirine abdest aldırması veya bakması vacip değildir. Memlûki hakkında vaciptir." denildiğini aktarır. (İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, I: 250-251.)

84 Araştırmamızda yaşlı bakımından kasıt hasta bakımı olmamakla birlikte, yaşlı olup hastalanan ve bakım ihtiyacı artan yaşlılar da vardır. Bu konu ile alakalı da Hanefî mezhebinde kadın evlilik hukukuna göre kocasının bakımı ve hizmeti ile mükellef tutulmamaktadır. *el-Vikâye* şerhinde İbn Melek (ö. 801/1398); "Hanım hasta olan kocasının bakımını yapmakla mükellef değildir. Zira hasta bakıcılığı evlilik hukukuna dâhil değildir" demektedir. Ancak Mâlikî mezhebi, kadının örfe göre hareket etmekle mükellef olduğunu söyleyerek, yaşlının yaşadığı toplumda kadınlar kocalarına bakıyorsa, bakmakla mükellef tutulabilir. (en-Nefrâvi, *el-Fevâkih ed-divani*, II: 36; Yıldırım, *Hasta Hakları*, 189-190.)

ma'rûf çizgide olması gerektiğinin emredilmesi⁸⁵ eşlerin birbirlerinin bakımıyla mükellef olduklarına işaret eder.⁸⁶ Bu mesuliyet çerçevesinde kadından kocasına bakmasının istenmesi ve diyâneten mükellef tutulması gibi,⁸⁷ erkek de yaşlı karısına bakmakla sorumlu tutulmuştur.⁸⁸ Nitekim Tebük Gazvesine mazeretsiz olarak katılmayanlardan biri olan Hilâl b. Ümeyye'nin bakıma ihtiyaç duyması üzerine, kendileriyle her türlü ilişkinin kesilmesi emredilen bir süreçte karısının onun durumunu anlatarak bakımını yerine getirmek üzere Hz. Peygamber'den izin alması⁸⁹ kadının kocasına karşı olan bu mükellefiyetine işaret etmektedir. Aynı şekilde Hz. Osman'ın da Bedir savaşı sırasında eşinin bakımını gerçekleştirmek üzere Hz. Peygamber'den izin alarak savaşa katılmaması⁹⁰ kocanın karısına karşı bakım yükümlülüğünü ortaya koymaktadır. Bu nedenle Hanefiler kadının, kocasının hizmetini ve bakımını gerçekleştirmesinden dolayı herhangi bir ücret talep etme hakkı olmadığını söyler.⁹¹ Çünkü insanın, yapmakla yükümlü olduğu bir işi yerine getirmesinden dolayı ücret isteme hakkı yoktur.

85 en-Nisâ 4/19: “ .. Onlarla iyi geçinin...”

86 Aynî, 'Umdetü'l-kâri, XX: 266-267; el-Cevziyye, Zâdü'l-me'âd, V: 188; Yıldırım, *Hasta Hakları*, 190.

87 el-Cevziyye, Zâdü'l-me'âd, V: 187. Ömer Nasuhi Bilmen de: “Hanımların yemek ve ekmeğin pişirmesi, elbise yıkaması, oda süpürmesi, ev işlerini tertip ve düzenlemesi, kocasının yükünü hafifletmeye çalışması ahlâkî birer görevdir (diyâneten mecburdurlar) ve şerefli bir hizmettir.” diyerek kadınların kocalarına yardımcı olmalarının ahlâkî bir vazife olduğuna dikkat çekmektedir. (*Hukukî İslamiyye ve İstılahatı fıkhiyye kamusu*, II: 483.)

88 el-Bakara 2/228'de: “Kadınların, yükümlülükleri kadar meşru hakları vardır.” buyrulmuştur. Hadis-i şerifte de şöyle buyrulmaktadır: “Sizin kadınlar üzerinde haklarınız, kadınlarınızın da sizin üzerinizde hakları vardır.” (Tirmizî, “Radâ”, 11). Bu konuda mezheplerin ve âlimlerin görüşleri için de bk. Kâsânî, *Bedaiu's-sanai'*, IV: 24, 190; Nevvî, *Ravzatü't-tâlibîn*, V: 657 vd.; Şah Velîyyullah ed-Dihlevî, *Huccetullâhî'l-bâlîğa*, I: 90; II: 209; Aynî, 'Umdetü'l-kâri, XX: 266-267.

89 Buhârî, “Meğâzî”, 79; İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 179.

90 Ebû Dâvûd, “Cihad”, 151.

91 Cumhur (Şâfîî, Hanbelî ve bazı Mâlikîler), kadının kocasına hizmet etmesinin vacip olmadığını söylerken bazı âlimler(Hanefiler) vacip olduğunu söylemişlerdir. Cumhur vacip olmadığını ancak evla olanın âdete göre hareket etmek olduğunu söylerken Hanefiler, kazâen değil ama diyâneten vacip olduğunu söylemişlerdir. Çünkü Hz. Peygamber, Ali ile Fatıma arasında işleri bölüştürmüş, kadına ev işlerini erkeğe de dışarı işleri yüklemiştir. Bu nedenle kadının, kocasından yaptığı hizmet karşılığında bir ücret talep edemeyeceğini, talep etmesinin caiz olmadığını söylemişlerdir. (İslamqa.info)

İslam hukukunda eşlerden sonra bakım mükellefiyeti çocuklara geçmekte olup bu sorumluluk başkalarının bakım mükellefiyetine göre daha açık ve net bir şekilde ortaya konmuştur. Çünkü çocuklar ebeveynlerinin bakımına aklen ve şer'an talip olup ebeveynin çocuğa bakmasının istenmesi gibi çocuklardan da aynı şekilde ebeveynlerine bakmaları istenmiştir. el-İsrâ 17/23-24; el-Ahkâf 46/15; el-Ankebût 29/8;⁹² Lokmân 31/14-15 vb. ayetler ebeveyn şahsında yaşlıların bakım hakkına delalet etmektedir.⁹³

Çağdaş âlimlerden Nablusî çocukların ana babalarının bakımıyla mükellef tutulmaları ile alakalı şunları söyler:

"Babaların çocuklarına bakma ve merhamet göstermeleri emredilmiş bir şey değildir, fitrîdir, Allah'ın insanın yaratılışına yerleştirdiği tabii bir duygudur. Fitratlarında var. Ancak çocukların babalarına bakmaları, iyilikte bulunmaları, onlara merhamet etmeleri emredilmiş bir durumdur. Yani ihtiyar gerektiren (iradî), gayret-emek gerektiren, vakit gerektiren, bazen de meşakkat gerektiren bir iştir."⁹⁴

Tarihi tecrübe ve hukukî açıdan bakıldığında yaşlı bireylerin çocukları tarafından bakıldığı, gerek nafakalarının gerekse diğer ihtiyaçlarının karşılandığı görülür. İslam medeniyetinin bir parçası olan Osmanlı'da 1890'lı yıllara kadar Dârülaceze, huzurevi vb. kurumların olmaması ve bunlara ihtiyaç hissedilmemesinde bu durumun etkisi olmuştur. Dönemin özellikleri ile alakalı bilgiler ihtiva eden şer'iyeye sicilleri incelendiği zaman da çocuklarının onlara bakmamaları sebebi ile mahkemeye başvuran yaşlı sayısının sınırlı olduğu ve bakım konusunun problem teşkil edecek boyutta olmadığı görülür.⁹⁵

İslam hukukunda çocukların, ana babalarına bakma yükümlülüğü irsiyetten değil cüziyetten⁹⁶ kaynaklanan bir durum olduğundan dolayı ebeveyn ile çocuklar arasındaki din farkı, bakım mükellefiyetine engel değildir.⁹⁷ Bu durum fetva kitapları ile Osmanlı mahkeme kayıtlarında da

92 "Biz, insana, ana-babasına iyilik etmesini emrettik."

93 Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, V: 19.

94 Muhammed Râtıb Nablusî, "Birrü'l vâlideyn", *Mevsûatü Nablusî lil ulumi'l-İslamiyye*, 4.

95 Erkan, "Arşiv ve Mahkeme Kayıtları", 137 vd.

96 İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, c. V: 356; Ebû Zehre, *Ahvâl-i Şahsiyye*, 419.

97 Hanbelîler nafaka mükellefiyetini mirasçılık çerçevesinde değerlendirdiklerinden

göze çarpmakta, konu ile alakalı pek çok örnek tarihi vesikalarda yer almaktadır.⁹⁸

İslam hukukunda kız ve erkek çocuk nafakadan⁹⁹ ve ebeveynin bakımından eşit bir şekilde sorumlu tutulmuşlardır.¹⁰⁰ Osmanlı şer'iyeye sicillerinde zaman zaman kız çocuğu vesilesiyle damada nafaka takdir edildiği de görülmektedir. Mesela, "Erken dönem H.987/M.1589 tarihli Üsküdar sicilinde yer alan bilgiye göre Üsküdar kadısı, Tenzile binti İvaz adlı kadının nafaka ve diğer ihtiyaçları için erkek evladı olmadığından kızı vesilesiyle damadı Hamza'ya günlük iki akçe nafaka takdir etmiştir."¹⁰¹ İslam hukukuna göre her ne kadar gelin veya damat, kayınvalide veya kayınbabasına kazâen bakmak zorunda olmasa da diyâneten, ahlâken ve insanî olarak bakmakla yükümlüdür. Zira eşlerin boşanması halinde bile onların ebeveyni ile evlilik haram olup aralarındaki sıhriyet bağı devam etmektedir. Başka bir deyişle gelin yahut damat, kaynana ve(ya) kayınbabasının bakımıyla doğrudan yükümlü değildir. Ancak kültürel kodlar, yaşlılara ihsan kabilinden bakma ve yapılan iyiliğin karşılıksız kalmayacağı hakikati, bu konuda onları daha istekli davranmaya itmeli. Bununla alakalı Kur'ân'ı Kerîm'de: "İyilik ederseniz kendinize iyilik etmiş olursunuz, kötülük

(mirasçılığa kıyasladıklarından) dolayı sadece civar akraba için değil, usul ve fûru için de din birliğini şart koşmuşlardır. (İbn Kudâme, *el-Mukni'*, c. XXIV: 414-415.) Hanbelîlerin nafakayı mirasçılık çerçevesinde değerlendirmelerinin sebebi "الغرم بالغنم" (*kazanç zarar nispetindedir*) anlayışından dolayıdır. (Sabık, *Fıkhü's-Sünne*, c. III: 277.) Cumhura göre ise usul fûrû arasında nafaka hukukunun sebebi vâris-mûris olma değil, asıl-cüz ilişkisidir. Bu nedenle din farkının bu ilişkiye bir etkisi olmamaktadır. Aynı zamanda nafaka mükellefiyetine delil teşkil eden konu ile alakalı nasların mutlak olması da din birliği şartı aranmadığını göstermektedir. (Bk. Merğînânî, *el-Hidâye*, c. II: 292-293; Serahsî, *el-Mebsût*, c. V:222.)

98 Bk. Yelek, "Ebeveyne Karşı Nafaka Sorumluluğu", 597.

99 Kâsânî, kız ve erkek evlâdın nafakada eşit olması ile alakalı olarak, nafakanın vücûbiyet sebebi olan doğum konusunda eşit olmalarını gerekçe gösterir. (Kâsânî, *Beda'iu's-Sanai'*, c. IV:30.)

100 İslam hukukunda yaşlı ebeveynin bakımından kız ve erkek çocuklar eşit derecede mükellef olmakla birlikte kızlar daha çok fiziksel bakımla, erkekler de dış işler ve nafaka ile alakalı bakım gereklerini yerine getirmektedirler. Ancak kültürel olarak bakıldığında İslam toplumlarında daha çok erkek çocukların sorumlu olduğu düşüncesi ve onlardan bakım talep edildiği görülür. Osmanlı mahkeme kayıtları incelendiğinde de nafaka talebinin daha çok erkek evlattan istendiği, nadiren erkek çocuklarla birlikte kızlardan da nafaka hüccetinde bulunulduğu dikkatleri çekmektedir. (Örnek için bk.Erkan, "Arşiv ve Mahkeme Kayıtları", 138.)

101 Erkan, "Arşiv ve Mahkeme Kayıtları", 141.

yaparsanız yine kendinize yapmış olursunuz.”¹⁰² buyrulur amel-mükâfat dengesine¹⁰³ dikkat çekilmiştir. Peygamber’in “*Kadın kocasının evinde çobandır ve sürüsünden sorumludur...*” sözünde de evdeki her türlü iş, çocuk, misafir vb. işleri güzelce idare etme görevi verilen kadının, evin bir ferdi olan yaşlıları istememesi, kapı dışarı etmesi veya kurum bakımına mecbur etmesi dinen ve ahlâken uygun olmaz. Zikri geçen hadisle alakalı olarak Kastallânî de şöyle demektedir: “*Kadının, kocasının evindeki bakım ve gözetimi; evinin işlerini, çocuklarının, kocasının ve misafirlerinin hizmetini güzelce idare etmek, evirip çevirmektir.*”¹⁰⁴ Görüldüğü üzere, eğer varsa yaşlıların bakımı da bu güzel idaredendir. Benzer durum erkek açısından, karısının yaşlı ebeveyni için geçerlidir.

Yaşlı bireyin çocuklarının olmaması durumunda bakım mükellefiyeti torunlara geçmekte olup bu yükümlülük yakınlık ve nafakaya göre belirlenmektedir.¹⁰⁵

Yaşlı bakım yükümlülüğü, aileden sonra yakın akrabadan başlayarak uzak akrabaya doğru¹⁰⁶ bir halka biçiminde genişlemektedir. İslam hukukunun temel kaynaklarında ısrarla tavsiye edilen sıla-i rahim, yardımlaşma ve dayanışma,¹⁰⁷ bilhassa akrabalar arasında ve bakıma ihtiyaç duyulan yaşlılık döneminde daha da önem kazanmaktadır.¹⁰⁸ Ancak ebeveyne bakımla mükellef olmak için onların kazanabilme gücünün olup

102 el-İsrâ 17/7.

103 الجزء من جنس العمل 103

104 Kastallânî, *İrşâdû's-sârî*, c. XI: 491.

105 Mâlikîler dışındaki fukahâ, nafaka sorumluluğuna işaret eden naslarda geçen ana babayı bütün usul, çocukları da bütün fûrû olarak anlamışlardır. Nitekim buna delalet eden pek çok ayet olmakla birlikte (en-Nisâ 4/11; Hac 22/78 vb.) nafakanın vacip oluşuna sebep teşkil eden ebeveyn ile çocuk arasındaki cüzüyet ilişkisinin dede ile torun arasında da olduğunu söylerler. (Meydânî, *el-Lübâb*, c. III: 105; Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn*, c. VI: 489-494.) Mâlikîler ise bu kullanımların hakiki manada olmadığını ve yakınlık açısından dede ve torunların ana baba ve evlatları ile aynı derecede olmadıklarından dolayı kıyaslanmalarının da doğru olmadığını söyler. (İbn Kudâme, *el-Mukni*, c. XXIV: 389.)

106 Miras hukukunda, yakından uzağa doğru mirası hak edişlerine göre, akrabaların birbirlerine karşı bakım ve nafaka yükümlülüğü vardır. (Makdisî, *el-Udde*, 437.)

107 el-Beled 90/17-18; en-Nahl 16/90; en-Nisâ 4/36; el-Enfâl, 8/75; el-Ahzâb 33/6. “*Rızkının çoğalmasını ve ömrünün uzamasını isteyen kimse, akrabâsını kollayıp gözetsin!*” (Buhârî, “Edeb”, 12, “Büyû”, 13; Müslim, “Birr”, 20, 21; Ebû Dâvûd, “Zekât”, 45.)

108 Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, II: 660; el-Kudat - et-Temimi, “Hukuku'l-müsinnin fi riayetil-üsreti fi'l-şeriatil-İslamiyye ve'l mevasık ed-duveliyye”, 39.

olmamasına bakılmaksızın sadece ihtiyaç içerisinde olmaları yeterli iken, akrabaların birbirine karşı bakım ve nafaka ile mükellef olabilmeleri için aynı zamanda yoksul ve kazanma gücünden yoksun olmaları da gerekmektedir.¹⁰⁹

Beşeri hukukta da aile üyeleri ve akrabaların birbirlerine bakım ve nafaka ile yükümlü olduklarına değinilmektedir. Türk Ceza Kanunu'nun "Aile Hukukundan Kaynaklanan Yükümlülüğün İhlâli" başlıklı 232. maddesinde bakmakla mükellef olunan aile efradının ihmalinin suç sayıldığı şu sözlerle dile getirilmiştir: "*Aile hukukundan doğan bakım, eğitim veya destek olma yükümlülüğünü yerine getirmeyen kişi, şikâyet üzerine, bir yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.*"¹¹⁰

3.3. Komşuları ve Toplum

İslam hukukunda yaşlı bakımı ile mükellef olanlar arasında aile ve akrabaların yetersiz kaldığı durumda öncelikle komşuların,¹¹¹ daha sonra da tüm toplumun geldiği görülür. İslamî anlayışta her köy veya mahalle bir aile gibi düşünülmüş, güçlüler zayıflardan sorumlu tutularak zenginlerin fakirleri gözetmesi istenmiştir.¹¹² Bu ortamda bakım ve gözetimi isteyen toplumun zayıf kesimi arasında bakıma ihtiyaç duyan yaşlıların da olması kaçınılmaz olmaktadır.

Arapça'da komşu kelimesinin kendisiyle ifade edildiği câr kelimesi, civâr ve mücâvere mastarından türemiş olup "yakın olma, yakınlık" manalarına gelir. Komşu kavramı meslek, arazi, iş yeri gibi yönlerden yakın olanlar hakkında kullanıldığı gibi, yakın meskenlerde oturan kişi veya ailelerin her biri için de kullanılmaktadır.¹¹³ Âlimler, komşuluğun sınıрыyla alakalı sarîh bir ifade olmadığını, konu ile alakalı belirli bir ölçü veren rivayetlerin¹¹⁴ ise sıhhat açısından kuşku olduğunu ifade ederek kom-

109 Merğînânî, *el-Hidâye*, II: 292-294; Erdoğan, "Yaşlıların Fıkhî Yükümlülükleri", 96.

110 Kocakoç, *Türk Hukukunda Yaşlı Hakları*, 232.

111 Allah Teâla komşunun korunmasını ve hakkının muhafaza edilmesini emretmiştir. (Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, VI: 303.)

112 el-Kudat - et-Temimi, "Hukuku'l-müsinnin", 40.

113 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I: 722.

114 Mesela Evzâî, bir evin farklı yönlerinde bulunan kırkar evi o eve komşu sayarken, bazı rivayetlerde, bir evden bağırıldığında sesin duyulabildiği bütün evlerin komşu olarak sayılması gerektiği söylenmiştir. Ancak bu rivayetlerin sıhhati tartışmalı olduğundan dolayı bu görüşlere itibar edilmemiştir (bk: Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, VI: 306.)

şuluğun sınırını yani kime komşu denileceğini örfün takdirine bırakmayı münasip görmüşlerdir.¹¹⁵

en-Nisâ 4/36, en-Nahl 16/90 vb. ayetlerde komşuların bakım mükellefiyetine işaret edilmesi¹¹⁶ ile Hz. Peygamber'in birçok söz ve uygulamasında komşu hakkını ısrarla tavsiye ederek¹¹⁷ komşularına ayrı bir özen ve hassasiyet göstermesi¹¹⁸ bu mükellefiyetin dayanaklarını ortaya koymaktadır.¹¹⁹ Ayet ve hadisler incelendiğinde câr kelimesinin mutlak bir şekilde kullanıldığı, bu nedenle buradaki emrin umumi bir mana ifade ederek komşuların dil, din, ırk ve cinsiyetlerine bakılmaksızın genel olarak onlara maddî-manevî yardım, iyilik ve ihsanı içerdiği görülür.¹²⁰ Komşuların birbiri üzerindeki bu hakları, tıpkı akrabalar arasında olduğu gibi yakından uzağa doğru genişlemekte olup¹²¹ Hz. Peygamber ile eşi Hz. Âişe arasında cereyan eden diyalog bunu teyit etmektedir. Hz. Peygamber'e iki komşusundan hangisine hediye vermesi gerektiği konusunda danışan eşine Hz. Peygamber: "*kapı olarak sana en yakın olana*"¹²² şeklinde cevap vermiştir.

115 Merdâvî, *el-İnsâf*, VII: 243.

116 Allah'ın zikrettiği komşuluk hakları ve ihsan çeşitleri arasında, onlardan fakir olana yardım etmek, (fakirler için teselli), açlık ve çıplaklıktan dolayı başlarına şiddetli bir zarar gelmesinden korkulursa yardım edilmesinin gerekmesidir. Yine onlara güzel muamele edilmesi, ondan eziyetin engellenmesi gerektiği bu ihsandandır. Ona zulmetmeye çalışana engel olmak, onu bu zulümden korumak. Bunu takip eden şeyler güzel ahlâkın gereği olan güzel fiillerdir. Şuf'a da Allah'ın vacip kıldığı komşuluk haklarındandır. Hz. Peygamber de şöyle buyurmuştur: "*Komşu üç çeşittir: Bir komşunun 3 hakkı vardır. Civar (komşuluk) hakkı. Akrabalık hakkı. İslam hakkı. Bir komşunun da 2 hakkı vardır. Civar hakkı ve İslam hakkı. Ehli kitaptan olan ya da müşrik komşunun bir hakkı vardır. O da komşuluk-civar- hakkıdır.*" (Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, III: 157-158.)

117 "*Cibrîl bana komşu hakkında o kadar tavsiyede bulundu ki nerede ise onu mirasçı kılacak zannettim.*" (Buhârî, "Edeb", 28; Müslim, "Birr", 140, 141; İbn Hanbel, *Müsned*, IX: 347.) "*Allah katında en hayırlı komşu, komşularına en çok iyilik eden kimsedir.*" (Tirmizi, "Birr", 28) "*Komşusu açken tok yatan bizden değildir*" (İbn Ebû Şeybe, *Kitabu'l-İman*, 40.)

118 Nevevî, *Şerh Sahîhi Müslim*, XVI: 176.

119 İbn Teymiyye, *Mecmû fetâvâ*, XV: 350.

120 Kurtubî, ayette ifade edilen "ihsân" kelimesinin, komşularla dostça, birlikte yaşama, onlara eziyet etmeme, himaye etme ve yeri geldikçe komşunun acısını, sevincini paylaşma tarzındaki davranışları ihtiva ettiğini belirtir. (Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmü'l-Kur'ân*, VI: 307-312.)

121 "*Allah size öncelikle en yakın olanları vasiyet eder.*" (İbn Hanbel, *Müsned*, XIII: 294.) Ayrıca bk. İbn Kudâme, *el-Kâfî*, V: 105; Makdisî, *el-Udde*, 437.

122 Buhârî, "Edeb", 32; "Şuf'a", 3; "Hibe", 16

Aile yapısının parçalanarak akrabalık ilişkilerinin yok denecek kadar azaldığı modern dönemde bakıma muhtaç ve kimsesiz yaşlıların sayısının artması komşuluğun değerini, komşuluk hukukunun önemini ve bireylere düşen *mükellefiyetlerin* ehemmiyetini daha da artırmaktadır. Ancak komşuların da yetersiz kaldığı bir ortamda *İslam tüm toplumu yaşlının bakımı ile yükümlü tutmuştur.*

Sosyal bir varlık olan insan toplum içinde doğar, gelişir ve hayatını sürdürür. İçinde yaşadığı toplumla bütünleşerek bir aile gibi, tek bir vücut gibi olur. "*Birbirini sevmekte, birbirine acımakta ve birbirini görüp gözetmekte müminler, tek bir vücut gibidir. O vücudun bir organı rahatsız olunca öteki organların tamamı uykusuzluk ve derin bir rahatsızlık hisseder. Hasta olan organın ıstırabını daima paylaşırlar.*"¹²³ sözleriyle Hz. Peygamber bu duruma dikkat çekmektedir. İslam hukukundaki toplumsal sorumluluk anlayışı ile her insanın bir sorumluluğunun olduğunun hatırlatılması¹²⁴ bireylerin toplum içinde kimsesizlik, yoksulluk ve bakımsızlıktan helak olup gitmesine izin vermemektedir. Özellikle toplum için yıllarını harcamış, emek vermiş ve çabalamış olan yaşlıların bakım ve gözetimlerinin gerçekleştirilmesi, onlara iyilik, ihsan ve merhametle muamele edilerek saygı ve hürmet görmeleri daha da önem kazanmaktadır. Çünkü yaşlıların bakımı dinî ve ahlâkî bir vecibe olmanın dışında insanlığın ve vefa borcunun bir gereğidir. Bakıma ihtiyaç duyulan durumlarda toplumun yaşlılara aile ortamı yaratarak onlara aile ve akrabalarının yokluğunu hissettirmemesi, onlara yaşadıkları çevrede en iyi bakımı sunması gerekmektedir. Şayet yaşlıların bakımı evde gerçekleştirilemiyorsa bakımlarının iyi şartlarda sağlanabileceği bakım kurumlarına yerleştirilmeleri için toplum tarafından çaba harcanması ve yaşlıların yerleştirildikleri kurumda yalnız ve unutulmuş bir halde bırakılmamaları, onlarla iletişimin sürdürülmesi gerekmektedir.¹²⁵

Kur'an'da geçen pek çok emir ve tavsiye bu mükellefiyetin dayanaklarını teşkil etmekte olup Âl-i İmrân 3/140, el-Fetih 48/29, el-Hucurât 49/10, ez-Zuhruf 43/32, en-Nisâ 4/75, et-Tevbe 9/71 ve el-Enfâl 8/72

123 Buhârî, "Edeb", 27; Müslim, "Birr", 66; İbn Hanbel, *Müsned*, XIV: 531, 543.

124 "*Hepiniz çobansınız ve hepiniz güttüklerinizden sorumlusunuz.*" (Buhârî, "Cuma", 11; "Vesâyâ", 9; Müslim, "İmâre", 20; Ebû Dâvûd, "İmaret", 1.)

125 Südhân, "Riayetü'l- müsinnin", 50; el-Kudat - et-Temimi, "Hukuku'l-müsinnin", 43.

gibi ayetler bunlar arasında yer alır.¹²⁶ Aynı şekilde Hz. Peygamber'in: "كما تدين تدان" (*yaptığın gibi sana karşılık verilir*) ve "İyilik zayı olmaz, kötülük unutulmaz, herkes ettiğini bulur,"¹²⁷ diyerek insanların yaptıkları ile muamele edileceklerine işaret etmektedir. İslam hukuku kaynaklarında, bir beldede bir insanın açlıktan ölmesi durumunda, bundan haberdar olup da yardım etmeyen kişilerin adam öldürme suçu işlediği ve bu günaha ortak olduklarının ifade edilmesi¹²⁸ de bu mükellefiyeti ortaya koymaktadır.

Hilâlî, toplumun şu 3 durum münasebetiyle yaşlıların bakım ve gözetimini yerine getirmeleri gerektiği tespitinde bulunur. Bunlar: "1) Yaşlılar, ümmetin tarihi ve risâletin kalesidir. 2) Yaşlılar, insanlığın zayıflığının sembolüdür. 3) Yaşlılar, toplumun borçlu olduğu kesimdir." Hilâlî yaşlıların emeği ve çalışması olmasa gençlerin yollarını bulamayacaklarını, İslam'ın vefa dini olduğunu ve bunun gereğinin yerine getirilmesi gerektiğini ifade eder.¹²⁹

3.4. Devlet

Yaşlıların bakımının toplum tarafından da yerine getirilemediği durumlarda kimsesizlerin kimsesi kabul edilen devletin¹³⁰ temsil ettiği genel velâyet¹³¹ nedeniyle bu sorumluluğu yerine getirmesi gerekmektedir. Bu nedenle İslam hukukunda, toplumun zayıf kesimini oluşturan çocuk, kadın, köle ve yaşlıların bakım ve gözetimi ile alakalı ilke ve hükümler, devletin temel esasları ve yerine getirmesi gereken sorumluluklar arasında yer almıştır.

İleri yaşın neden olduğu birtakım fiziksel, sosyal, ekonomik, psikolojik vb. sıkıntılar yaşlıların, daha fazla gözetilmesi gereken kimseler olmasını sağlamıştır. İslam'ın ilk yıllarından itibaren devlet başkanlarının maiyetindeki yaşlılara bakım hususunda özel bir alaka göstermeleri de bu gerekliliği ortaya koymaktadır. Kendisi de devlet başkanı olan Hz.

126 Örnek olarak bkz: et-Tevbe 9/71: "Mü'min erkekler ve mü'min kadınlar birbirlerinin dostlarıdır. İyiliği emreder, kötülükten alıkoyarlar..."

127 "İyilik yok olmaz, günah unutulmaz, hesap görücü olan Allah ölmez. Artık dilediğini yap. Nasıl davranırsan öyle karşılık görürsün." (Süyûtî, Câmiu's-Sağîr, I: 192.)

128 Konu ile alakalı bk. Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebîr*, XII: 27 vd.

129 Hilâlî, *Kadâyâ ve ahkâmü'l-müsinnin*, 175.

130 Südhân, "Riayetü'l- müsinnin", 33-34.

131 Zebidi, "Riayetü'l-müsinnin fi teşri'il-İslami", 167.

Peygamber'in, yaşlılara ayrı bir ihtimam göstererek bakım ve gözetimleri için gerekli tedbirleri alması,¹³² onları her konuda önceleyerek¹³³ şefkat ve merhametle muamele etmesi devlet başkanlarının sorumluluklarını ortaya koyması açısından örnek teşkil edecek mahiyettedir. Nitekim bu örneğin kendisinden sonra gelen devlet başkanları tarafından da aynı özen ve hassasiyetle yerine getirilmeye çalışıldığını görmek mümkündür. Mesela Hz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde Hâlid b. Velîd'in Hayra Hristiyanlarıyla yaptığı anlaşma gereğince bakıma muhtaç yaşlıların cizye mükellefiyetinin kaldırılması ve onlara, kendi dindaşlarının yapacağı yardımın cizyeye sayılarak bu kimselere beytûlmâldan maaş bağlanacağını söylemesi,¹³⁴ devletin din farkı gözetmeksizin yaşlı vatandaşlarına göstermesi gereken hassasiyet ve bakım sorumluluğunun yansımasıdır. Aynı şekilde halife Hz. Ömer de toplumun zayıf kesimine gereken bakım ve özeni göstermiş, ihtiyaçlarını gidermeye çalışmıştır. O, dilenen yaşlı bir Yahudi görmüş ve ona "*gençken senden cizye alıp şimdi de seni zaruretle baş başa bırakmak insaftan değildir*" diyerek ona ve onun gibi olan yaşlılara beytûlmâldan maaş bağlanmasını emretmiştir.¹³⁵ İslam devletinin yöneticileri arasında yer alan ve 5. Raşit halife olarak anılan Ömer b. Abdülazîz de valilerinden Adî b. Erat'a yazdığı mektubunda devletin görev ve sorumluluklarını hatırlatmış, toplumun zayıf kesimi ile alakalı olarak da şu nasihatlerde bulunmuştur. "*Ehli zimmetten yaşlı olanlara, gücü zayıflayanlara, kazancı kendilerine yüz çevirenlere bak, onlara durumlarını düzeltecek kadar Müslümanların beytûlmâlından harca.*" demiş ve Hz. Ömer'in yaşlı Yahudi ile arasında geçen hadiseyi örnek göstermiştir.¹³⁶

132 Savaş dahi olsa muharip konumunda olmayan yaşlıların öldürülmesini yasaklaması, (Ebû Dâvûd, "Cihad", 90; Kâsânî, *Bedaiu's-Sana'i*, VII: 101.) bakıma muhtaç ebeveyni olan kimselerin savaşa katılmak yerine ana babasının bakım ve gözetimini gerçekleştirmesini istemesi gibi uygulamalar örnek verilebilir.

133 Nitekim Peygamber (as) konu ile alakalı şöyle buyurmuştur: "*Cibril bana büyükleri öncelememi emretti.*" (Münâvî, *Feyzü'l-Kadîr*, II: 244.)

134 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, 144; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-embvâl*, 101-102, 121.

135 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-embvâl*, 122. Benzer olay Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-harâc*'ında da geçmektedir: "*Bu adama ve benzerlerine bakınız! Vallahi biz bunlara insafli davranmalıyız. Gençliğinde cizyesini aldık. Sonra ihtiyarladığında böyle perişan vaziyette bırakmamız doğru olmaz. 'sadakalar ancak fakirler ve miskinler içindir' ayetinde geçen fakirlerden gaye Müslümanlardır. Miskinlerden gaye ise ehl-i kitâbın fakirleridir. Bu adam ehl-i kitâbın miskinlerindedir.*" Hz Ömer, o adamdan ve benzerlerinden cizyeyi kaldırdı. (Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, 126.)

136 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-embvâl*, 126.

Devlet başkanlarının yaşlıların bakım ve gözetimi için yaptığı uygulamalar ve aldığı tedbirler bunlarla sınırlı olmayıp sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Mesela Emevî halifelerinden Muâviye b. Ebû Süfyân, yatsı namazından sonra toplumun zayıf kesimini oluşturan çocuk, kadın, yaşlı, bedevi ve kimsesizlerle görüşür, onların bakım ve ihtiyaçlarının görülmesini emrederdi.¹³⁷ Halife Abdümelik b. Mervan ise zayıfları, mazlumları ve özellikle yaşlıları desteklemek ve adaletsizlikleri araştırmak için bir gününü ayıran ilk kişiydi.¹³⁸ Halife I. Velid b. Abdümelik, muhtaçların dilenmelerini yasaklayarak onların geçimini üstlenmiş ve onlara yardımcı olmuştur. Yaşlı kadınlar ile erkekleri de kendi bakımı altına almıştır.¹³⁹ Halife Süleyman b. Abdümelik de halkın şikâyetlerini dinlemiş ve bilhassa yaşlılarla yakından ilgilenmiştir.¹⁴⁰ Abbasi dönemi ile sonraki dönemlerde de yöneticilerin, yaşlıların bakımı ile mükellef olduğunun bilincinde hareket ettikleri ve bu doğrultuda tedbirler aldıkları görülür. Bu konuda kaynaklarda birçok bilgi yer almakla birlikte son olarak şu olay örnek verilebilir: Halife Harun Reşîd zamanında zekât gelirleri kimsesizlerin, yoksulların ve yaşlıların bakım ve gözetimi için her şehrin kendi sakinlerine paylaştırılır ve oradan çıkmazdı.¹⁴¹ Günümüze kadar uzanan tarihi süreçte birçok devlet gelmiş olmakla birlikte genel olarak tüm devletlerin kuruluş amaçları arasında toplumun zayıf kesiminin bakım ve himayesinin gerekliliği esasının var olduğu gözlemlenmiştir.

Son olarak devletin yaşlı bakımı ile alakalı mükellefiyetiyle ilgili kısaca şunları söyleyebiliriz: Yaşlıların bakımından öncelikli olarak sorumlu olanlar kendi çocukları ve akrabaları olduğundan dolayı devletin bakmakla mükellef olduğu yaşlılar, birinci ve ikinci dereceden bakacak akrabası olmayanlardır.¹⁴² Devlet başkanı, bu kimselerden ilk ve sonuncu kişi olarak sorumludur.¹⁴³ Hadis şârihi İbn Battâl (ö. 449/1057) da ihtiyaç içindeki kimselere yardım etmenin Müslümanlara farz-ı kifâye, devlet

137 Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, III: 40.

138 Mâverdi, *el-Ahkâm el-sultaniyye*, 104.

139 Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 223.

140 Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, VI: 546 vd.

141 Hudari Bey, *Muhazaratu tarihi'l-ümemi'l-İslamiyyeti(el-Devletü'l-Abbasiyyeti)*, 156 vd.

142 Çünkü devletin bakması genel bir velâyet, çocuğun bakması ise özel bir velâyetdir. (Zebidi, "Riayetü'l-müsinnin", 167.)

143 Südhan, "Riayetü'l- müsinnin", 33-34.

başkanına ise farz-ı ayn bir mükellefiyet olduğunu dile getirir.¹⁴⁴ Bu mesuliyet aynı zamanda genel bir sorumluluğu ifade etmekte olup raiyyenin iktisadî, tıbbî, içtimaî, psikolojik her tür bakım ve idaresiyle mükellef olduğunu ortaya koymaktadır. Hz. Peygamber'in "Allah birilerinin idaresini bir kimseye verir de kendilerini nasihat ve iyi muameleyle kuşatmazsa, Allah ona cenneti haram kılar."¹⁴⁵ sözü "Hepiniz çobansınız ve hepiniz güttüklerinizden sorumlusunuz. Devlet başkanı çobandır ve güttüklerinden (vatandaşlarından) sorumludur..."¹⁴⁶ şeklindeki sözleri bu mükellefiyetin kapsamına işaret etmekte olup yaşlıların bakım ve gözetiminin gerekliliği ile onlara iyi muamele edilmesinin önemini ortaya koymaktadır.

Sonuç

Yaşam süresinin uzadığı ve nüfusun yaşlılar lehine hızlı bir artış gösterdiği günümüzde modernleşme, kadının çalışma hayatına girmesi, geniş aileden çekirdek aileye geçiş gibi birçok etken yaşlı bakımının bir probleme dönüşmesine sebep olmuştur. Bu nedenle birçok bilim dalının dikkatini çeken ve incelenen bu meselenin İslam hukuku açısından da ele alınmasının, problemin çözümüne katkı sunması bakımından önemi ortaya çıkmıştır. Yaşlı bakımı dinî ve hukukî bir yükümlülük olmasının dışında her şeyden önce insanî ve ahlâkî bir sorumluluktur. Ancak ne din, ne de hukuk bu mükellefiyeti insanların vicdanına terk etmemiş, gerekli düzenlemeleri gerçekleştirerek bireyleri şer'î ve kazaî olarak bu sorumluluğun yerine getirilmesi noktasında zorlamıştır. Nitekim İslam hukuku kaynakları tetkik edildiği zaman yaşlıların bakılma haklarının çeşitli esaslar çerçevesinde ortaya konduğu ve bakımla mükellef olanların tespit edildiği görülmektedir.

Araştırmamız çerçevesinde yaşlı bakımı; yaşlının bedenî, ruhî, ahlâkî, ekonomik, toplumsal ve dinî her alanda gözetilmesi, ihtiyaçlarının giderilmesine yardımcı olunmasıdır. Bu hakka dayanak teşkil eden esaslar dinî esaslar, geleneksel ve kültürel yapı ile yasal düzenlemeler çerçevesinde gözlemlenebilir.

İslam hukuku kaynakları incelendiğinde yaşlı bakımının nafaka, sıla-i rahim, devlet-tebaa ilişkisi, yardımlaşma ve dayanışma, zararın gi-

144 İbn Battâl, *Şerhu Sahihi Buhârî*, VI: 573.

145 Buhârî, "Ahkâm", 8; Müslim, "İman", 63.

146 Buhârî, "Cuma", 11; Müslim, "İmâre", 20; Ebû Dâvûd, "İmaret", 1.

derilmesi ile alakalı ilkeler vb. çerçevesinde ele alındığı ve aşamalı olduğu görülür. İlk aşamada kişinin kendi kendine yeterli olacak şekilde yaşamaya gayret göstermesi ve gençliğinde biriktirdiği güç ve sermayeyi yaşlılığında kullanarak başka bireylere muhtaç olmamaya çalışması vardır. Fiziksel açıdan kendine bakacak durumda olmamakla birlikte maddî yönden durumu yeterli olup ücretle bakımını gerçekleştirecek birini tutan kimselerin de bakımlarını kendilerinin sağladığını söylemek mümkün olup tarihî vesikalarda bu durumun birçok örneği yer almaktadır.

Sonraki aşamada kişinin kendini idare edemediği, kendine yetemediği durumlarda aile ve akrabalarının ona bakmakla mükellef olması gelir. Aile içerisinde de yaşlı bakımının mahremiyet gerektiren özel durumları içermesi nedeniyle öncelikli görev eşlere düşmektedir. Eşlerden bakıma ihtiyaç duyan kimseye, diğer eşin ma'rûf çerçevesinde muamele ederek bakımını gerçekleştirmesi kazâen olmasa da diyâneten talep edilmiştir. Daha sonra aralarındaki cüziyet ilişkisi nedeniyle çocuklar, ebeveynlerinin bakımından sorumlu tutulmuşlardır. Bu mükellefiyet kaynaklarda nafaka sorumluluğu çerçevesinde kapsamlı olarak incelenmiş olup başkalarının sorumluluğuna göre daha açıktır. Çocuklar ile ebeveyn arasındaki bakım sorumluluğunda din farkı engel oluşturmadığı gibi kız ve erkek açısından da bir farklılık bulunmayıp eşit bir şekilde ebeveynin bakımından yükümlüdürler. Yaşlı bakımında gelin ve damat kazâen sorumlu olmayıp bu mükellefiyet insanî, ahlâkî ve dinî yöndendir. Osmanlı şer'iyeye sicillerinde kız evlat vesilesi ile damadın nafaka ile mükellef tutulduğu kayıtlara rastlamak da mümkündür. Çocukların olmadığı durumlarda ise bakım sorumluluğu torunlara geçmekte olup bu yükümlülük yakınlık ve nafaka mükellefiyetine göre belirlenmiştir. Ebeveyne bakımla yükümlü olmak için onların kazanabilme gücünün olup olmamasına bakılmaksızın sadece ihtiyaç içerisinde olmaları yeterli iken, akrabaların birbirine karşı bakım ve nafaka ile sorumlu olabilmeleri için aynı zamanda yoksul ve kazanma gücünden yoksun olmaları şartı da aranmıştır.

Şayet yaşlının bakımını yerine getirecek ailesi veya akrabaları yoksa bu durumda dinî ve hukukî sorumluluğun ötesinde insanlığın ve vefa borcunun bir gereği olarak bakım mükellefiyeti yakından uzağa doğru komşu ve topluma yayılmaktadır. Bunların da yetersiz kaldığı durumda devlet, kimsesizlerin kimsesi olarak ve temsil ettiği genel velâyet vasfı sebebiyle bakımla sorumlu tutulmuştur. Tarihi süreçte devletin, toplumun zayıf kesimine yönelik düzenlemeleri, ortaya koyduğu kurumsal yapı vb.

Nazan Atalay Algan

bu sorumluluğun yansıması olmuştur. Zira bir insanın bakımsızlıktan helak olması, İslam hukukunda göz yumulabilecek bir durum olmayıp kimsenin bakımını üstlenmediği yaşlıdan tüm toplum ve devlet sorumlu tutulmuş, İslam zayıfların gözetilmesini vacip kılmıştır. Bakım ve nafaka yükümlülüğü beşeri hukukta da düzenlenmiş olup ihlali durumunda çeşitli cezalar öngörülmüştür.

Kaynakça

- Akbulut, Halil İbrahim. *494 No'lu Galata Şer'iyye Sicilinin Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler enstitüsü, Yüksek Lisans, 2010.
- Akgündüz, Ahmed. *Karşılaştırmalı Mecelle-i Akhâm-ı Adliye*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1. Basım, 2013.
- Armağan, Servet. *İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*. Ankara: DİB Yayınları, 7. Basım, 2011.
- Atiyye vd., Şa'ban Abdülâti. *el-Mu'cemü'l-vasît*. Mısır: Mektebetü's-şuruk ed-düveliyye, 4. Basım, 2004.
- Awawdi, Sameer Muhammed. "er-Ruhsatu's şer'iyye likibaris-sinn fi bâbi'l-ibadat". *Mecelletü camiati's-şarika lil ulum el-şeria ve'l-kanuniyye* 12/1 (2015), 91-117.
- Aynî, Bedreddin. *'Umdetü'l-kâri Şerhu Sahih el-Buhârî*. 1-25 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütüb el-İlmiyye, 1. Basım, 2001.
- Bensaid, Benaouda - Grine, Fadila. "Yaşlılık ve yaşlı bakımı: İslami bir bakış açısı". *Uluslararası Kültür ve Aksiyoloji Felsefesi Dergisi* 11/1 (2014).
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*. 1-8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985.
- Birketi, Muhammed Amimu'l-İhsan. *el-Ta'rifat el-fıkhiyye*. Beyrut: Darü'l-Kütüb el İlmiyye, 1. Basım, 2003.
- Buhûtî, Mansûr b. Yûnus. *Keşşâfü'l-kınâ' an (metn)i'l-İknâ'*. thk. Muhammed Emin ez-Zennavî. I-V Cilt. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1997.
- Cessâs, Ebû Bekr. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Sadık Kumhavi. I-V Cilt. Beyrut: Darü ihya-i tûras el-'Arabî, 1996.
- Cevziyye, İbn Kayyim. *Zâdü'l-me'âd fî hedyi hayri'l-ibâd*. 1-5 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Menâr el-İslamiyye, 27. Basım, 1994.
- Çerik, Oğuz. "Yaşlılıkta Sosyal ve Manevî Bakım". *Yaşlılık Dönemi ve Problemleri*. ed. M. Faruk Bayraktar. 141-161. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- Dihlevî, Şah Veliyyullah. *Hüccetullâhi'l-bâliga*. thk. Sabık. I-II Cilt. Beyrut: Darü'l-Cîl, 1. Basım, 2005.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm. *Kitâbü'l-emvâl*. thk. Muhammed Umare. Beyrut: Darü's-Şuruk, 1. Basım, 1989.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm. *Kitâbü'l-harâc*. Beyrut: Darü'l-ma'rife, 1979.
- Ebû Zehre, Muhammed. *Ahvâl-i Şahsiyye*. Kahire: Darü'l-Fikr el-Arabî, 2015.
- Erdoğan, Mehmet. "Yaşlıların Fikhî Yükümlülükleri". *Yaşlılık Dönemi ve Problem-*

- Ieri*. ed. M. Faruk Bayraktar. 91-99. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- Erkan, Nevzat. "Arşiv ve Mahkeme Kayıtlarına Göre Osmanlı Payitahtında Yaşlı Olmak (16-18. Yüzyıllar)". *Diyanet İlmî Dergi* 56 (2020), 123-146.
- Gazzâlî, Muhammed. *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl*. thk. Hamza b. Züheyr Hafiz. 1-4 Cilt. Medine, 1413.
- Gündüz, Şinasi. "İslam ve Diğer Dinlerin Yaşlılığa Bakışı". *Yaşlılık Dönemi ve Problemleri*. ed. M. Faruk Bayraktar. 69-83. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- Çanim, Şeyh Çanim. *Ahkamü'l-müsinnin fi'l-islam*. Lübnan: Darü'n-Nefais, 1. Basım, 2013.
- Hassâf, Ebû Bekr. *Kitâbü'n-Nafakât*. thk. Ebu'l-vefa Afğani. Hindistan: Darü's-selefiyye, 1365.
- Hilâlî, Sa'düddin Müs'ad. *Kadâyâ ve ahkâmü'l-müsinnin el-muasıra*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1. Basım, 2011.
- Hudari Bey. *Muhazaratu tarihi'l-ümemi'l-islamiyyeti (el-Devletü'l-Abbasiyyeti)*. thk. Muhammed el Usmani. Beyrut: Darü'l-Kalem, 1. Basım, 1986.
- İbn Abdilhakem. *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 6. Basım, 1984.
- İbn Âbidîn, Ahmed b. Abdülganî. *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr şerh Tenviru'l'ebsar*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz. I-XIV Cilt. Beyrut: Darü'l-kütüb el-ilmîyye, 1. Basım, 1994.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin Ömer. "Usûl ve Fürû'un Nafakasıyla İlgili Nakiller Üzerine Bir İnceleme (Tahriru'n-nukul fi nafakati'l-fürü'i ve'l-usul)". çev. Kemal Yıldız vd. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 13, 441-470.
- İbn Battâl, Abdülmelik. *Şerhu Sahîhi Buhârî*. I-X Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2000.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr. *Kitabu'l-İman*. thk. Nasıruddin el-Albani. Beyrut: el-Mektebü'l-İslami, 2. Basım, 1983.
- İbn Hanbel, Ahmed. *Müsned*. I-XX Cilt. Kahire: Darü'l-Hadis, 1. Basım, 1995.
- İbn Hişâm, Abdüsselâm Muhammed. *es-Sîretü'n-nebevîyye*. thk. Mustafa es-Sekka vd. I-IV Cilt. Kahire, 1936.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *Tefsîrü'l Kur'âni'l azîm*. thk. Mustafa Seyyid Muhammed - Muhammed Seyyid Reşad vd. I-XV Cilt. Kahire: Mektebetü evlâdü's-şeyh, 1. Basım, 2000.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin. *el-Kâfî*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki. I-VI Cilt. Darü'l-Hicr, 1. Basım, 1997.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin. *el-Muğnî*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki - Abdulfettah Muhammed el-Hulu. 1-15 Cilt. Riyad: Darü'l-a'lem el-kütüb, 1986.

- İbn Kudâme, Muvaffakuddin. *el-Mukni'(eş-Şerhu'l kebir ile birlikte)*. thk. Abdulmuhsin Türki - Abdulfettah Muhammed Hulu. 1-32 Cilt. Darü'l-Hicr, 1. Basım, 1993.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl. *Lisânu'l-Arab*. thk. Abdullah Ali el-Kebir vd. I-VI Cilt. Kahire: Dârü'l-meârif, t.siz.
- İbn Nüceym, Zeynüddin. *el-Bahrü'r-râik şerhu kenzü'd-dekâik*. I-VIII Cilt. Mısır: Maatbaatü'l-İlmiyye, 1. Basım, t.siz.
- İbn Nüceym, Zeynüddin. *el-Eşbâh ve'n-nezâir*. thk. Muhammed Muti' el-Hafiz. Dımaşk: Darü'l-fikr, 1. Basım, 1983.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin. *Mecmûu Fetâvâ*. 1-37 Cilt. Riyad: Daru'l-vefa, 1. Basım, 1997.
- İbnü'l Cevzî, Ebu'l-Ferec. *Kitâbu'l-birr ve's-sıla*. thk. Adil Ahmet Abdulmevcud - Ali Muavvaz. Beyrut: Müessesestü'l-Kütübü's-Sekafiyye, 1. Basım, 1993.
- İbnü'l- Hümâm, Kemâlüddîn. *Şerhu Fethu'l-Kadîr*. I-X Cilt. Beyrut: Darü'l-kütüb el-İlmiyye, 1. Basım, 2003.
- İsfahânî, Râgıb el-. *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*. çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.
- Karadavi, Yusuf. *el-Helâl ve'l-haram fi'l-İslâm*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslami, 13. Basım, 1980.
- Karâfi, Şehâbeddin. *ez-Zahîre*. thk. Muhammed Haccî. I-XIV Cilt. Beyrut: Darü'l-Ğarb el-İslami, 1. Basım, 1994.
- Karaman, Hayrettin. *Mukayeseli İslâm Hukuku*. 1-2 Cilt. İstanbul: Nesil Yayınları, 1991.
- Karan, Mehmet Akif. “Biyolojik, Psikolojik ve Sosyal Açından Yaşlanma, Yaşlılık Dönemi ve Problemleri”. *Yaşlılık Dönemi ve Problemleri*. 17-33. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2007.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr. *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*. I-VII Cilt. Beyrut: Darü'l-kütübü'l-ilmîyye, 2. Basım, 1986.
- Kastallânî, Ahmed b. Muhammed. *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîh el-Buhârî*. 1-15 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1996.
- Kazıcı, Ziya. “Kültürümüzde Yaşlılık ve Yabancı Gözüyle Ülkemizde Yaşlılar”. *Yaşlılık Dönemi ve Problemleri*. ed. M. Faruk Bayraktar. 239-253. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2007.
- Kocakoç, Nurgül. *Türk Hukukunda Yaşlı Hakları*. İzmir: Orion Kitabevi, 2016.
- Kudat, Muhammed - Temimi, Abdülazîz Arif. “Hukuku'l-müsinnin fi riayeti'l-üsreti fi'l-şeriatil-İslâmîyye ve'l mevasık ed-düveliyye”. *el-Mecelletü'l-Ürdüniyye*

8/1 (2012).

Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki. I-XXIV Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1. Basım, 2006.

Kutub, Seyyid. *Fî zilâli'l-Kur'ân*. I-V Cilt. Kahire: Darü's-Şark, 32. Basım, 2003.

Makdisî, Muhammed. *el-Udde şerhu'l-Umde fi Fikhi İmami's-sünne Ahmed b. Hanbel eş-Şeybanî*. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1997.

Mâverdî, Ebü'l-Hasen. *el-Ahkâm el-sultaniyye ve'l-vilayet ed-diniyye*. thk. Ahmet Mübarek Buğravi. Kuveyt: Mektebetü dar İbn Kuteybe, 1. Basım, 1989.

Mâverdî, Ebü'l-Hasen. *el-Hâvi'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Muavviz - Adil Ahmet Abdulmevcut. 1-18 Cilt. Beyrut: Darü'l-kütüb el-ilmiiyye, 1. Basım, 1994.

Merdâvî, Ebu'l-Hasen Ali. *el-İnsâf fi ma'rifeti'r-râcihi mine'l-hilâf ale mezhebi İmam Ahmed b. Hanbel*. thk. Ebu Abdullah Muhammed Şafii. I-XII Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütüb el-İlmiye, 1997.

Merğînânî, Burhâneddin. *el-Hidâye*. thk. Yusuf Tallâl. 1-4 Cilt. Beyrut: Dâru ih-yâi't-türâsi'l-arabî, 1995.

Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin. *Murûcu'z-zeheb*. Kahire, 1967.

Meydânî, Abdülğanî b. Tâlib. *el-Lübâb fî şerhi'l-kitâb*. I-IV Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, t.siz.

Mohsen, Ahlam. "Riayetü'l-müsinnin fi't-türas el-İslâmî (el-asr el-abbasi en-muzca)". *Mecelletü't-Türas el-İlmi el-Arabi* 38 (2018), 221-256.

Münâvî, Abdürraûf. *Feyzü'l-Kadîr şerhu'l-Câmi'i's-Sağîr*. 1-6 Cilt. Beyrut: Darü'l-ma'rife, 2. Basım, 1972.

Nablusî, Muhammed Râtîb. "Birrü'l vâlideyn". Mevsûatü Nablusî lil ulumi'l-İslamiyye. Mevsûatü Nablusî lil ulumi'l-İslamiyye. www.nablusî.com

Nasır, Muhammed Hamid. "Mekânetü'l-Müsinnin fi'l-İslam", 2007.

Nefravi, el-Maliki. *el-Fevakih ed-divani ale Risaleti İbn Ebi Zeyd el-Kayravani*. thk. Abdulvaris Muhammed Ali. 1-2 Cilt. Beyrut: Darü'l-kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ. *Kitabu'l-mecmu' şerhu'l-Mühezzeb lil Şirazi*. thk. Muhammed Necib el-Muti'i. I-XXIII Cilt. Cidde: Mektebetü'l-İrşad, t.siz.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ. *Ravzatü't-tâlibîn*. thk. Adil Ahmet Abdülmucid - Ali Muhammed Muavviz. I-VIII Cilt. Beyrut: Darü'l-kütüb el-ilmiiyye, 2003.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ. *Şerh Sahîhi Müslim*. I-XVIII Cilt. Mısır: Matbaatü'l-Mısriyye bi'l-ezher, 1. Basım, 1929.

Özcan, Ruhi. *İslam Hukukunda Hısımlık Nafakası*. İzmir: Çağlayan yayınları, 1996.

- Parlatır vd., İsmail. *Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük*. I-II Cilt. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 9. Basım, 1998.
- Râzî, Muhammed b. Ebû Bekir. *Muhtârü's-sihâh*. thk. Mahmud Hatır. Beyrut: Mek-tebetü Lübnan, 1986.
- Remlî, Şemseddin. *Nihâyetü'l-Muhtâc ilâ Şerhi'l-Minhâc*. I-VIII Cilt. Beyrut: Da-rü'l-kütübü'l-ilmiyye, 1993.
- Sabık, Seyyid. *Fıkhü's-Sünne*. 1-3 Cilt. Kahire: el-Feth li'l-A'lam el-Arabiyy, 1365.
- Samancı Tekin, Çiğdem - Kara, Fatih. "Dünyada ve Türkiye'de Yaşlılık". *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi* 3/1 (2018), 219-229.
- Sarıkavak, Kazım. "Türk-İslam Geleneğinde Yaşlılara Verilen Değer". *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/2 (2017), 281-287.
- Serahsî, Şemsüleimme. *el-Mebsût*. 1-33 Cilt. Beyrut: Darü'l-marife, 1989.
- Südhan, Abdullah b. Nasır. "Riayetü'l- müsinnin", 1999.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *Câmiu's-sağîr fi ehadisi'l-beşirin nezir*. 1-2 Cilt. Beyrut: Da-rü'l-kütüb el-ilmiyye, 2. Basım, 2004.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *Târîhu'l-Hulefâ*. thk. Muhyiddin Abdu'l-Hamid. Bağdad: Mat-baatü'l-Münir, 1983.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *el-Üm*. thk. Rıfat Fevri Abdulmuttalib. I-XI Cilt. Mısır: Darü'l Vefa, 1. Basım, 2001.
- Şihâb, Behced Ahmed. *el-Medhal ila'l-hidmeti'l-ictimaiyyeti*. Darü'l-Kütüb, 1982.
- Şirbînî, Şeyh Şemseddin Muhammed b. Hatîb. *Muğni'l-Muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc*. I-IV Cilt. Beyrut: Darü'l-marife, 1997.
- Taberî, Ebu Ca'fer. *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 1-11 Cilt. Mısır: Dârü'l-meârif, 2. Basım, 1975.
- Yazıcıoğlu, Cafer Tufan. "Yaşlılık Hukuku". *Akademik Geriatri*, 157-160.
- Yelek, Kamil. "Hanefî Hukukunda Ebeveyne Karşı Nafaka Sorumluluğu". *Eskiye-ni/44*, 585-610.
- Yesûî, Luvîs Ma'lûf. *el-Müncid (fi'l-lügati ve'l-edeb ve'l ulûm)*. Beyrut: Darü'l-Me-arif, 2005.
- Yıldırım, Ahmed Hamdi. *İslam Hukukunda Hasta Hakları*. İstanbul: Marmara Üni-versitesi, Doktora, 2014.
- Zebidi, Heyfa Muhammed. "Riayetü'l-müsinnin fi teşri'il-İslâmî". *Mecelletü Külli-yeti Terbiyye el-Esasi* 75 (2012), 155-196.
- Zeydân, Abdülkerîm. *el-Vecîz fi Ūsuli'l-Fıkh*. Beyrut: Müessesetü Kurtuba, 1987.

Nazan Atalay Algan

Zeydân, Abdülkerîm. *İslâm şeriatında fert ve devlet*. çev. O. Zeki Soyyiğit. İstanbul, 1969.

Zeylaî, Osmân b. Alî. *Tebyînu'l-hakâik fi şerhi kenzi'd-dekâik*. 1-6 Cilt. Mısır: Matbaatü'l-Kübra el-emiriyye, 1. Basım, 1313.

<https://www.tuik.gov.tr/tr/> , Erişim: 22.10.2020.

İslâmqa.info, Erişim: 26.07.2021.

Kitab-ı Mukades, Erişim: 20.03.2021. <https://kitabimukaddes.com>